

La vida quotidiana i l'espai domèstic al segle XIII

Teresa VINYOLES VIDAL
Universitat de Barcelona

INTRODUCCIÓ

La vida de cada dia està formada per una infinitat de detalls que sovint escapen a l'historiador; cal cercar aquests detalls arreu de les fonts històriques i compondre després el quadre de la vida. Com és natural, no ho podrem abastar tot, però intentarem apropar-nos a alguns aspectes de la vida a Catalunya a l'època de Jaume I per mitjà d'exemples concrets. No ens aturarem a analitzar institucions o fets polítics; ens mourem en la «petita història» que ens permet entrar a les entranyes de la societat. El que farem és multiplicar els protagonistes, els temes i les fonts, de manera que per mitjà de persones corrents i de temes quotidians puguem establir un diàleg fluid amb les dones i els homes del passat.

Començarem parlant dels escenaris de la vida, que donen forma, calor i color a l'existència de cada dia, especialment la casa, els objectes quotidians i els aliments; també ens endinsarem en la vida sedentària d'un dia rere l'altre i en la mobilitat dels qui ens van precedir fa vuit-cents anys. La segona part, la dedicarem a fer una aproximació a les relacions humanes per mitjà de l'estudi de les estructures familiars, ja que la família és la cèl·lula bàsica de la societat medieval; parlarem del matrimoni i dels capítols matrimonials, de l'amistançament i de la moral sexual.

La història de la vida quotidiana gaudeix de la particularitat de l'individu, però la vida de cada persona també reflecteix l'esperit d'una època i d'una collectivitat determinada. La història dels fets quotidians ens permet veure la humanitat des d'una òptica més propera, més «humana».

1. ELS ESCENARIS DE LA VIDA

L'espai domèstic

Abans de penetrar a l'espai domèstic, hem de definir el medi; no em refereixo exactament al medi físic, sinó a l'entorn social. Podem parlar de cases rurals i cases urbanes, i ens podem referir a habitatges senzills o a llars benestants. A pagès, trobem masos escampats i cases agrupades a l'entorn d'un castell o d'una església. Les cases escampades eren menys nombroses vora el mar o en els llocs que havien estat durant temps fronteres; allà els habitatges s'agrupaven i es tancaven amb murs de pedra.¹ A Catalunya, com arreu d'Europa, naixien i creixien nuclis de població sota la protecció dels reis o

1. Puig i Cadafalch (1913, p. 1043).

d'altres senyors, per mitjà de furs o cartes de poblament.² Les ciutats s'ampliaven amb nous burgs, viles noves o ravals. Aquests nuclis s'omplien de forasters vinguts sobretot de la ruralia.

A Catalunya, la ciutat que havia crescut més era Barcelona, seguida de Perpinyà, Lleida —incorporada al segle XII— i Girona. Tot i l'expansió comercial i manufacturera, el context continuava essent agrari: tothom estava lligat a la producció o a l'abastament de cereals i de vi, els aliments bàsics.

Tot seguit ens aproparem a la casa, que és l'espai que més ens acosta a la vida real. La casa és l'escenari en el qual s'esdevé gran part de la vida quotidiana; en canvi, és l'edifici menys estudiat i del qual resten menys vestigis documentals i arqueològics. Malgrat això, intentarem fer una breu aproximació a l'hàbitat del segle XIII.

La casa rural

L'hàbitat dispers. Pel que fa a l'hàbitat dispers, es produeixen certs canvis als segles XII i XIII. No podem dissociar l'estudi de la casa de la condició dels seus habitants, i cal tenir en compte que en aquells moments es va generalitzar la remença a la Catalunya Vella —que és on proliferava l'hàbitat dispers—, que obligava la família a tenir el mas *afocat*, o sigui habitat, i en bones condicions. El mas, no tan sols era una casa, sinó també una explotació agrària, i estava format per la casa, els corrals, la cort, la pallissa, l'hort, el pou, la vinya amb el seu cup i les terres de conreu, unides o disperses. A la vegada s'imposava des del poder senyorial la designació d'un hereu, de manera que vivien a la mateixa casa dues generacions de pagesos. Salrach defineix el mas feudal com una unitat de residència, producció i sostracció, en la qual s'apliquen l'heretament i les servituds.³ Remarquem, a més, que el mas és sempre una explotació de tipus familiar, la llar d'una família, un marc de vida, de convivència, de relacions entre gèneres i entre generacions.

Continuava havent-hi cases d'una sola planta que, seguint les estructures antigues, tenien una part destinada als animals, i la part reservada a les persones es diversificava amb un espai per al foc i un altre per a dormir. De tota manera, alguns edificis esdevenien més complexos i creixien horitzontalment en afegir-se estances a l'estructura primitiva,⁴ alhora que s'hi podien bastir construccions annexes com ara pallisses, corrals, etcètera.

També hi havia casals més grans, que sovint la toponímia identifica amb el nom de Sala, alguns de dos pisos, bastits amb pedra. Pere de Sala de Pou, l'any 1231, marxava cap a Mallorca i deixava a la seva mare Maria una part de les terres del mas; a més, dins la casa de Sala (Osona), podia disposar de dues cambres superiors i dues d'inferiors i de la cuina superior i inferior. Aquest mas era gran: tenia dos pisos i diverses estances, ja que Maria disposava només d'una part de la casa.⁵

Podem documentar que es construeixen nous masos. L'any 1224, l'abat de Vilabertran (Alt Empordà) establí una terra a un matrimoni per a fer-hi una casa; s'especifica que havia de tenir la mateixa llargada que el mas Tor i dues braçades d'ample.⁶ No en sabem la llargada, però l'amplada ens

2. Per exemple, Figueres o Vilanova, que obtenien del rei Jaume I carta de poblament l'any 1267.

3. Salrach (1997, p. 40).

4. Bolòs (1995, p. 117).

5. *El manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic*, ed. Rafael Ginebra, 1998, doc. 897.

6. Els pagesos haurien de pagar un cens anual d'una gallina i dotze diners: *Esriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*, ed. Josep M. Marquès, doc. 724. Entre d'altres exemples, l'abadessa de Sant Daniel estableix a Guillem Resclosa i a la seva muller una terra perquè hi construeixin un mas: *Collecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona*, ed. Josep M. Marquès, doc. 338, any 1280.

mostra una casa de dimensions reduïdes, uns tres metres i mig. L'amplada de la casa venia donada per les bigues, que eren com a molt de quatre metres i mig, si bé hi podia haver cases formades per diversos cossos adjunts.

L'augment de masos es produïa sovint per la subdivisió de les terres del mas en dues parts, o de vegades més. A cada part, s'hi bastia una casa: la toponímia ho mostra citant el mas «de Dalt» i «de Baix», «d'Amunt» i «d'Avall», «Sobirà» i «Jussà».⁷ També es documenta l'existència de masoveries. Així, per exemple, a la venda que Arbert Sant Romà feia al seu germà dels béns immobles i drets que tenia a Amer, hi consten tres tipus d'hàbitats diferents: la casa més o menys senyorial de la família, la qual anomena «hospicium sive stallum de Palaciolo», nom que ens porta a pensar en un palau o en una casa forta ben bastida amb pedra. Tot seguit inclou a la venda els masos de Castanyer i Codolet i les masoveries del mas Pinyol i d'Auladell, amb les seves terres, els homes i les dones que hi habiten i els censos, usos i mals usos que en treu.⁸

Els senyors insisteixen que els pagesos tinguin els masos habitats i que heretin un fill per a garantir la continuïtat de l'explotació. És interessant remarcar una concòrdia a què arriben el monestir de Sant Cugat i els pagesos tinents del mas Soler que, el 1255, després de vint-i-dos anys de litigis, es comprometien a tenir al mas un home i una dona.⁹ La parella camperola donava estabilitat al mas, per això normalment s'establia a un matrimoni i es traspassava a l'hereu quan es casava. El mas és sempre una explotació familiar, en la qual es preveu el treball comú, o, més ben dit, cooperatiu i complementari, d'homes i dones.

Trobem un altre tipus d'hàbitat rural més senzill, la borda o cabana, habitatges corresponents a petites explotacions agràries que s'havien bastit en terres marginals, sobretot al llarg del segle XII. Un veí de Canet d'Adri (Gironès) comprava, l'any 1292, una borda a la Veïnera de Canet, que estava sota el domini del monestir de Sant Daniel; es comprometia amb la priora que, en el termini de dotze anys, la seva filla Astruga hi residiria i es faria dona pròpia del monestir.¹⁰ Sembla que el pare havia comprat una borda abandonada per tal que la seva filla, una nena encara, hi visqués en casar-se.

D'altra banda, constatem que des de finals del segle XII es basteixen construccions de pedra en forma de torre de planta rectangular o quadrada, de dos o tres pisos. Aquestes construccions apareixen a la Catalunya Nova, si bé en trobem també al voltant de les viles noves de la Catalunya Vella. La planta baixa es destinava al bestiar i els sòls de fusta propiciaven que l'escalfor pugés a la primera planta, que era l'habitatge de la família, on hi podia haver la cuina i els dormitoris, mentre que els pisos superiors es destinaven a magatzem; a la vegada, aquestes construccions podien servir de guaites.¹¹

L'hàbitat agrupat. Així mateix, es desenvolupà l'hàbitat agrupat: els pobles estaven sovint posats sobre turons amb el castell a una punta i l'església a l'altra, mentre que les parets de les cases acostumaven a fer de muralla. Eren nuclis en els quals podien viure una trentena de famílies, en cases petites, distribuïdes entre dos i cinc carrers i una plaça. Les violències feudals contribuïren a fer que es

7. Riu (2001, p. 24).

8. *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, ed. Esteve Pruena, 1995, doc. 115, any 1249.

9. Benito (2001, p. 121).

10. *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel...*, doc. 393, any 1292. Entre d'altres, podem citar la borda Illes, situada a Sant Sadurn de l'Heura (Baix Empordà), que l'any 1291 va passar a mans del monestir de Sant Daniel. Hi habitava llavors Bernat d'Illes, que amb la seva dona i els seus fills passaven a ser homes i dones propis del monestir: doc. 386-387.

11. Riu (2001, p. 25). A les cases més antigues la cuina era a baix; a les cases de dues plantes podia haver-hi una part de cuina a la planta baixa, amb el forn. Hem citat abans el mas de Sala de Pou, que tenia una cuina a baix i una altra al pis.

construïssin cases, magatzems i cellers buscant espais protegits, sobretot esglésies, que formaven al seu redós les sagreres.¹² També es constata que al segle XIII la població va tendir a emigrar a viles franques, a viles noves o a bastides situades en zones planes properes a les poblacions.¹³

Imma Ollich ha excavat i estudiat una casa situada al petit nucli agrupat de Roda de Ter (Osona), que ens ha semblat molt interessant per a il·lustrar el tema. La casa presentava un important incendi que l'havia destruïda a la segona meitat de segle XIII. Es tracta d'una casa bastida sobre la roca, de petites dimensions —setze metres quadrats de planta—, que si bé tenia un altell, no deixa de ser una casa molt petita. Podia haver estat habitada des del segle XI fins al XIII. S'han trobat materials que ens permeten fer un cert estudi de la vida dins la llar: el foc a terra en un racó, vers el nord-est, amb el fum que devia sortir per unes obertures a la paret, sense xemeneia. A l'olla, s'hi estaven coent faves, potser unes farinetes de faves, quan hi va haver l'incendi; al costat del foc hi havia sis recipients de ceràmica grisa (olles, cassoles i contenidors per a líquids). Vers el sud, cobrint part de l'estança, hi havia una estora de vegetals trenats que aïllava de la humitat; en aquesta part més càlida, s'hi devia fer vida i també s'hi devia dormir. Les restes ens mostren que hi havia una arqueta tancada amb pany i clau, una taula, una ampolla de vidre, dues llances i una ballesta, que ens assenyalarien la inseguretat de l'època. A totes les cases hi havia armes a punt.¹⁴

Fou molt significatiu, des de principis del segle XIII, el naixement d'alguns petits nuclis i el creixement de les viles. Veiem, per exemple, que anava apareixent el veïnat de Salt. L'abadessa de Sant Daniel establia en aquell lloc, l'any 1208, una casa que abans era pallissa, prop d'altres cases que hi havia edificades.¹⁵ Un exemple interessant de creixement d'una vila, el trobem a Caldes de Montbui, sobre la qual els testimonis en un procés del 1314 afirmen que als darrers anys la població havia augmentat. Un deia que el nombre de gent augmentava cada dia i que la vila havia crescut, que hi havia moltes cases noves i que en cinquanta anys la població havia augmentat la meitat. Un altre afirmava que en trenta anys havia crescut ben bé una quarta part, que havia vist construir i edificar moltes cases noves d'un temps ençà, i també que hi havia cases que abans estaven deshabitades per falta de gent i que ara eren plenes. Hi havia cua al forn per la gran quantitat de dones que hi portaven pans a cuire, de manera que resultava insuficient.¹⁶

L'hàbitat urbà

Creixement de viles i ciutats. Les ciutats i les viles estaven formades per un entramat de carrerons estrets i tortuosos, on els únics espais amplis eren les places del mercat i els fossars davant les esglésies. En algunes hi havia espais tancats, per separar de la resta de carrers els carrerons dels calls i les aljames de jueus i sarraïns. Bona part de les viles i les ciutats estaven en obres: es construïen cases, s'edificaven esglésies i convents, s'obrien places per fer-hi mercats. Es donava prioritat a la defensa, com es veu per la construcció de noves muralles que protegien, delimitaven i tancaven l'espai.¹⁷

12. Veiem repetidament que a les sagreres s'hi construïen edificis diversos. Pere Ferrer i les seves germanes Oliva i Dolça venen al seu oncle Arnau de Ramon un obrador amb una casa i mig hort a la sagrera de Sant Joan de Riuprimer (Vic): *El manual primer...*, doc. 3148, any 1233.

13. Ulldecona n'és un exemple. La localitat, encimbellada a redós del castell, baixa a la plana l'any 1274 amb la carta de poblament de l'hospitaler d'Amposta. Sobre el tema, vegeu Bolòs (1998, p. 69-138).

14. Ollich (2002-2003, p. 145-165).

15. *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel...*, doc. 107, any 1208.

16. ACA, processos en quart, 1314.

17. Batlle i Vinyoles (2002, p. 7-15).

La major part dels vilatans i els ciutadans vivien en cases petites i fosques. L'escenari de la vida del poble urbà era sovint el carrer; els menestrals treballaven a les entrades de les cases i ben sovint portaven la feina al carrer, les mestresses de casa filaven al pedrís i allà socialitzaven els infants; els carrers eren l'escenari de les joies i dels dols, llocs de reunió i de transmissió, no tan sols de productes, sinó també de coneixement i confidències, on es produïen manifestacions públiques diverses. Les primeres ordenances municipals, que corresponen als inicis del segle XIV, ens mostren com les autoritats ordenaven la vida al carrer, prohibint per exemple a ciutats com Barcelona i Tarragona que s'hi passegessin els porcs i l'aviram, cosa que ens fa pensar que al segle XIII campaven pels carrers.

Arreu veiem que es construeixen cases, en espais que abans eren patis o horts. Es creen mercats, en els quals s'installen i s'arrenden taules.¹⁸ Apareixen burgs fora de les muralles i també una intensificació de construccions dins les muralles, patis i horts s'aprofiten per a edificar-hi cases i trobem ja proves de l'existència de propietat vertical, amb la construcció de nous estatges damunt d'edificis preexistents. Així, l'any 1240, l'hospitaler de Cardona i la seva dona, amb llicència de l'abat de Sant Vicenç, concedien les teulades de les seves cases a Pere de Mecina per tal que hi pogués edificar sobre les parets, a canvi del pagament d'un cens anual de dues gallines; el teulat es recolzava per un costat sobre l'hospital i per l'altre sobre la casa de l'hospitaler. Uns anys després, el procurador de l'hospital dels pobres de Cardona, a instància de la universitat, dona permís a Pere de la Serra perquè pugui edificar una o més cases damunt la volta de l'hospital a canvi d'un cens de dues gallines, a més de pagar una entrada.¹⁹

Els palaus i les cases benestants es reformaven canviant les cobertes de fusta per voltes de pedra. El rei Jaume I recorda que era a Lleida a les Corts de l'any 1214 «sus lo palau de volta qui ara és, que lavors era de fust, a la finestra on ara és la cuina per on dona hom menjar a aquells qui mengen en lo palau.»²⁰

El sòl urbà era car i escàs i les cases del poble menut eren petites i amb poques obertures al carrer, generalment construïdes amb tàpia. La mida de la casa urbana, com hem dit en parlar de les cases a pagès, era donada per la de les bigues, que eren d'uns quatre metres i mig, i les cases benestants estaven formades per dos o tres cossos adjunts. Pel que fa a l'alçada, moltes tenien planta i pis. De vegades, la coberta era plana formant un terrat que podia servir fins i tot d'espai d'esbarjo; més sovint la teulada era a doble vessant, amb teules de ceràmica,²¹ i llavors hi quedava un espai de golfes.

La casa burgesa. Les cases benestants urbanes del segle XIII que han arribat fins a nosaltres —per exemple, a Besalú, Cornellà de Conflent, Tàrraga o Lleida— tenien la planta baixa amb una porta àmplia però sense finestres, la primera planta obria finestres al carrer i a sobre hi havia unes golfes. Al segle XIII, no acostumava a haver-hi cases amb pati central, si bé tenien sovint un hort o un pati darrere.

Barcelona havia vist un creixement continuat durant els darrers segles amb la creació de burgs fora de la muralla romana. Alguns ciutadans s'havien enriquit per mitjà del comerç, i havien bastit les

18. L'any 1207 documentem sis obradors amb taules a Montblanc, a la carnisseria i a la merceria. A Tàrraga el 1216 es ven un corral per a construir-hi cases. El 1211, s'estava poblant l'Arboç: *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*, ed. Joan Papell, 2005, doc. 360, 465, 502 i 509. Joan d'Horta i la seva muller Ermessenda venen a Pere Segalers un solar de terra per a construir-hi cases: *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, ed. Andreu Galera, 1998, doc. 378, any 1236. I un llarguíssim etcètera.

19. *Diplomatari de la vila de Cardona...*, doc. 395, any 1240, i doc. 485, any 1269.

20. *Crònica del rei Jaume I*, cap. 11.

21. Ramon d'Orriols, que devia ser teuler, va vendre cinc-centes teules bones i ben cuites: *El manual primer...*, doc. 208, any 1232.

seves cases de pedra als burgs, especialment a la Vilanova de la Mar. Les cases benestants que es construïren fora del recinte de les antigues muralles es protegien amb torres, fins que Jaume I va impulsar la construcció d'una nova muralla per tal d'englobar els burgs nascuts fora murs.

Les cases burgeses podien tenir dimensions importants, com ara la dels Durfort, formada per la planta baixa —on hi havia l'estable, amb capacitat per a deu cavalleries, i dues cambres, a més d'un celler ampli on s'elaborava i es guardava el vi—, el pis amb dotze estances, entre les quals destaca la cuina menjador, i encara a dalt hi havia unes golfes.²² De vegades, l'ampliació de les cases es feia construint a l'hort contigu o annexant cases veïnes. Així, la de Pere de Blanes, situada al Merdança, estava formada, l'any 1231, per quatre cases unides; però per complir el seu testament l'edifici es tornà a dividir en quatre parts a fi de repartir-les entre els fills.²³

Els inventaris que han arribat fins a nosaltres ens mostren espais amb pocs mobles: llits, bancs, taules, caixes i arques per a guardar-hi tota mena d'objectes, i pocs armaris. Cal destacar les cortines, els tapissos i els cobrellits de teles costoses, que eren habituals a les habitacions dels burgesos.²⁴

A la casa de Burget de Banyeres, hi havia quatre llits de fusta amb els seus capçals, alguns perfectament parats, fins i tot amb cobrellits de seda. Al segle XIII, es va començar a donar importància al dossier, element que als inicis del XIV es va convertir en imprescindible en els llits de les classes benestants. Hi havia també un armari, un taüt, o sigui una caixa gran, i dues arques; completaven el mobiliari dels dormitoris dos catres senzills. També se citen, entre d'altres objectes, un taüt fet en forma d'escriptori i una taula i dos bancs que es posaven a la porta, i al costat d'aquests mobles hi havia lli a mig elaborar. Això ens fa pensar que l'entrada estava dedicada a la venda dels productes del mercader i al treball del lli que devien pentinar i filar la seva dona i l'esclava, que és citada entre els objectes.²⁵ Hi havia tots els estris necessaris per a pastar el pa, per a cuinar, per a servir la taula, que amb els seus bancs devia reunir la família per a menjar, i com és habitual no hi trobem cadires. Com a totes les cases, hi havia armes; i com a la majoria, un celler, en aquest cas un bon celler amb tot allò necessari per a elaborar, guardar i vendre vi.

A l'inventari de la casa que el mercader Berenguer Bonastre tenia a la Vilanova dels Arcs, s'hi troben alguns objectes estranys i curiosos, fins i tot màgics: un ou d'estruc, una nou de l'Índia adornada, ventalls de ploma de pago reial, un joc d'escacs d'ivori, una mandràgora dins d'una caixa de plom, una gran branca de corall...²⁶

La il·luminació es feia amb llànties d'oli o amb canelobres amb espelmes de cera o de sèu. Pel que fa a la higiene personal, les cases urbanes acostumaven a tenir una latrina, una sella que anomenaven «privada» o «sea per los secrets de la natura».²⁷ Per a la neteja, a la casa de Bernat Durfort trobem un gavadal que devia servir per a rentar plats, esbandir la roba o fins i tot per a banyar-se, i a més hi havia un bugader i un «lleixiver», per a fer la bugada a casa. En altres indrets, la roba es rentava al riu. Els Costums de Tortosa diuen: «En les riberes de les aigües als plans e en les muntanyes e als torrents e altres llocs del terme de Tortosa pot hom draps lavar.»²⁸

22. Batlle (1982-1983), p. 21-23. La casa dels Durfort és de l'any 1259.

23. Batlle i Vinyoles (2002, p. 112).

24. Rumbau (1996, p. 117).

25. Batlle (1981, p. 90-91).

26. Va ser comerciant a la Mediterrània durant trenta anys (1259-1289) i després es retirà a Barcelona i es casà amb una noia jove. Batlle i Cuadrada (1990, p. 129-150).

27. Batlle (1981, p. 86). A la ciutat, hi havia banys públics, uns al barri de Santa Maria del Mar i uns altres propers al Call. Jaume I dóna autorització a un ciutadà per a construir uns banys particulars dins la seva propietat.

28. Vila (1986, p. 25).

La cuina menjador podem considerar que era el cor de la casa medieval. Grieria afirma que la cuina ve a ésser el temple de la vida familiar. Remarca que l'indret no es dirà foc, sinó llar; perdura, doncs, el nom d'una divinitat domèstica. Es mira també amb la vista posada en un passat ancestral els ferros foguers en forma de cap de cabra. Un primitivisme semblant tenen els atuells, les formes dels quals perduren des de l'antiguitat: ansats, tupins, olles.²⁹

La cuina podia ésser a la planta baixa, o més normalment al pis; les més antigues eren a baix o en una construcció adossada. La documentació que hem consultat ens mostra que fins i tot a les cases benestants la cuina i el menjador ocupaven una mateixa estança, amb taules plegadisses, bancs i escons. Es menjava amb «escudelles», es feien servir «talladors», plats plans; s'empraven ganivets per a tallar la vianda i gerres o «greal» per a beure.

Totes les cases acostumaven a tenir els estris per a pastar el pa i per a pouar aigua i els atuells per a coure i preparar els aliments, si bé més aviat hi trobem trespeus, i només de vegades també clemàstecs. Els estris de cuina que ens mostra la casa barcelonina del draper Burget de Banyeres, a la seva mort, l'any 1256, són: dues paelles, una giradora, dues calderes, dues llosses, dos trespeus, dues graelles i una ratlladora per a ratllar pa, a més de la pastera i els altres estris necessaris per a pastar. No consten clemàstecs ni ast, potser perquè l'ús de la xemeneia encara no s'havia generalitzat. En canvi, a l'inventari dels béns del burgès Bernat Durfort, datat el 1290, hi consten tres «asters», és a dir, ferros per a aguantar l'ast, un trespeus, «capfoguers» i unes cadenes que podrien servir per a sostenir les olles a la xemeneia. Hi havia olles de mides diverses i set calderes de coure, dues paelles, unes graelles i quatre morters de materials diferents, per tal de fer salses i picades de textures diverses, a més dels estris per a pastar. Trobem també en aquestes cases llosses, casses i giradores i a les dues cuines que hem citat hi havia moles per a moldre mostassa. Tot plegat ens porta a una cuina variada amb bullits, rostits, fregits i aliments cuits a la brasa i a l'ast, preparats amb salses. Naturalment, estem parlant de cuines burgeses, ja que no tothom tenia accés a tots aquests estris ni la possibilitat d'una alimentació variada.

En el memorial que acompanya el testament del bisbe de Vic, sant Bernat Calbó, hi consten els objectes que hi havia a la cuina del palau episcopal. Hi trobem, entre d'altres objectes: dos clemàstecs, ferros foguers, un capfoguer, quatre asts, graelles, calderes i olles de coure, un morter de coure i un de pedra, conques de llautó... és a dir, en general, estris metàl·lics.³⁰ Són nombrosos els atuells de cuina metàl·lics que documentem als castells, als palaus i a les cases burgeses benestants, sobretot de ferro i d'aram; també hi podem trobar peces de vaixel·la de llautó, de peltre o d'argent. No era així a les cuines populars, on els atuells eren majoritàriament de ceràmica grisa. Els atuells de les cases normals eren generalment de terra cuita; en aquest cas, la vaixel·la també podia ser de ceràmica o de fusta, que seria el material més corrent dels plats i escudelles de les classes populars al segle XIII.³¹ Un «anaper», o fabricant de vasos, es comprometia a lliurar a un ciutadà de Vic, l'any 1286, quaranta-un «anaps» de bruc i d'arboç amb peus que el client li havia encarregat.³² Un altre contracte ens parla d'escudelles de faig.

29. Grieria (1974, p. 21).

30. *Diplomatari de Sant Bernat Calbó, abat de Santes Creus, bisbe de Vic*, ed. Eduard Junyent, 1956, doc. 250, any 1243.

31. Gudiol (1913, p. 744-750).

32. L'endemà mateix el nostre anaper, que es deia Huguet Burgunyó, cosa que ens fa pensar que devia ser un foraster instal·lat a Vic, firmava contracte de treball amb un col·lega llombard perquè elaborés vasos (*ciforum*), peus i tapadores de fusta. El mestre li donarà menjar i estada a casa, i el foc i la fusta necessària per a treballar: Gudiol (1913, p. 746-747).

2. LA VIDA DE CADA DIA

La subsistència

L'època de Jaume I, el segle XIII en general, representa una època pròspera, d'expansió exterior i de consolidació interior; la monarquia, els senyors feudals, els burgesos i l'Església fixen les parcel·les de poder. Augmenta la producció agrària, esclata el comerç, les ciutats i les viles creixen i alguns ciutadans s'enriqueixen. De tota manera, el més important del dia a dia per a bona part de la població era sobreviure als problemes quotidians: les malalties, els parts, les violències constants, i de tant en tant les males collites. Si bé, en general, podem dir que el segle XIII representa una època pròspera, comparada amb el segle següent, també hi va haver anys de carestia que empobrien la gent senzilla, que, en alguns moments concrets, empesa per la fam, havia de malvendre o hipotecar les terres per poder menjar. Així, per exemple, una família va haver de vendre, l'any 1219, una terra a Santa Cecília de Montserrat «propter steriitatem biennii generalem per totam Cathaloiam.» Es documenta, doncs, una fam generalitzada a tot el país el primer any del regnat directe de Jaume I. Les famílies pobres i amb nombrosos fills petits es trobaven amb problemes i havien de vendre terra. El preu dels cereals pujava, i la manca o l'encariment del pa durava fins a la collita següent.³³

L'ocupació de terres marginals, les rotacions constants i la senyorialització dels boscos van privar la possibilitat de la recol·lecció com a alternativa, o com a complement alimentari en casos de necessitat.

Detectem, de vegades, problemes de les vídues per a poder tirar endavant. Així, Guillema, vídua de Pere Cortès, de Gurb (Osona), va haver de vendre per causa de necessitat dues peces de terra —«necessitae fame et nuditatis», diu el document, o sigui que no tenia per a menjar ni per a vestir. De fet, tot es va solucionar dins la família, ja que el comprador era el seu gendre.³⁴ Una altra vídua, anomenada Garsenda, en aquest cas urbana, s'havia de vendre, per causa de necessitat, mitja taula que tenia al mercat de Vic, a les taules de la Sabateria.³⁵ Al segle XIII, la vídua havia deixat de ser usu-fructuària dels béns del marit, dret vitalici que tenia fins al segle anterior.

La pobresa sembla més present a finals del segle, però també trobem solidaritat amb els necessitats, que es distribuïa especialment a través de l'Església i dels hospitals. Molt interessant és la donació que l'any 1289 feien el matrimoni format per Ferrer Vilardell i Ermessenda, veïns d'Amer, que donaven dos camps per amor a Déu i moguts de pietat per a alimentar els pobres de Jesucrist que anessin a l'almoïna del monestir d'Amer a demanar pa. Detallen minuciosament com s'ha de dur a terme l'almoïna: l'almoïner del monestir ha de fer treballar els camps, recollir els fruits i guardar-los, de manera que aquell tingui una clau del graner i el capellà una altra, i cada setmana se'n traurà la quantitat necessària per a donar una lliura de pa de blat per cada tres pobres. N'hi haurà d'haver per a tots els pobres que vagin a demanar pa des de mitjan maig i fins que duri el blat. Els donadors no eren gent gaire rica, tot i que tenien dues taules al mercat de la vila, i per això preveuen que ells també poden quedar en la pobresa; si es donés el cas que no tinguessin altres mitjans per a alimentar-se, podrien recuperar els camps i vendre'ls.³⁶

33. Benito (2003-2004, p. 39-62). Recull també, entre d'altres dades, que el 1226 es venia la quartera del forment a Barcelona a cinquanta-sis sous i la d'ordi a quaranta sous: «E durà la carestia de la festa de sent Miquel tro a les meses lavors primeres vinents.»

34. Poc després, firmava debitori a favor del gendre pels diners que li havia deixat i li donava com a garantia els drets que tenia al mas del seu marit, per a l'esponsalici. *El manual primer...*, doc. 2155 i 3187, any 1233.

35. *El manual primer...*, doc. 3235, any 1233. El preu era de vint sous, salvats els drets del senyor.

36. *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, doc. 150 i 180, anys 1277 i 1289.

A l'almoïna de Barcelona, dependent de la catedral, es podia alimentar cada dia tres-centes persones pobres, a qui es donava pa, vi i una escudella barrejada, o bé només pa i els diners per a comprar els altres aliments.³⁷

Quan hem volgut entrar a parlar de la vida de cada dia, ens hem trobat tot seguit parlant de l'aliment quotidià; de moment, hem citat unes referències sobre la fam. Però, en general, els camps produïen, la població s'alimentava i hi hagué un creixement demogràfic. Els senyors cobraven els censos en espècies, i per mitjà dels censos podem arribar, fins a un cert punt, a treure informació per a esbrinar l'alimentació de l'època.

L'alimentació

Al segle XIII, es féu un pas decisiu vers una economia basada en els cereals i també vers una alimentació basada en el pa. Veïem que la producció més important era la de cereals, en primer lloc l'ordi, que servia de base per a l'elaboració del pa que consumien els camperols i en general el poble baix. També es conreava blat, que els pagesos pagaven com a cens als senyors. Així mateix es produïen altres cereals: la civada, especialment per a alimentar les cavalleries; el sègol, el mill i l'espelta, que, mesclats, eren panificables, i en cas de necessitat també es podia fer pa d'aglans o de llegums.

El blat, en principi, formava part de la dieta senyorial, si bé el seu consum s'anava estenent. Al començament del segle XIII, menjar pa de blat encara era un luxe i es consumia majoritàriament pa d'ordi. En aquest sentit, veurem unes dades procedents de Santes Creus: l'any 1206 consta que un mas de Centcelles (Camp de Tarragona) havia de donar com a cens al monestir una mitgera de blat bo; però, si no es cultivés blat, donaria tres quarteres d'ordi. Uns anys després, el 1222, un veí de Montblanc prometia a l'abat de Santes Creus donar-li tres mitgeres de blat cada any per la Mare de Déu d'agost, perquè els monjos poguessin pastar pa blanc sense mixtura.³⁸ El pa blanc sense mixtura, al qual la majoria de la població no podia accedir, era encara un senyal inequívoc de privilegi.

En aquell temps comencen a proliferar a les viles els forns senyorials, però a pagès els pans es feien a les masies i els senyors podien cobrar part dels censos en forma de pa elaborat; aquests pans podien ser de dos tipus: les *fogasses*, que eren pans grans rodons, i les coques o *placentes*, que eren planes i que es podien coure amb llenya.

Els censos ens mostren també els pagaments amb vi elaborat, o bé most, remost, o amb portadores de verema. Les vinyes plantades arreu del país eren el segon conreu en importància; en algunes vinyes encara hi havia instal·lades les premses i es preparava el vi allà mateix, però als nuclis urbans el vi s'elaborava als propis cellers en els quals trobem folladors, cups, portadores i bótes. Al celler del palau episcopal de Vic, a la mort de sant Bernat Calbó hi havia el cup, els bots amb vi, una bóta amb vinagre i una altra amb nèctar —segurament hidromel— al rebost.³⁹ El vi era un producte bàsic en l'alimentació de totes les classes socials, si bé en general era de baixa qualitat, i es prenia moltes vegades barrejat amb aigua.⁴⁰

Els senyors rebien productes carnis, especialment pernills, porcs sencers, gallines i capons, i també polls i oques. L'aviram no acostumava a formar part de la dieta camperola i encara menys de les clas-

37. Batlle (1987, p. 74).

38. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus...*, doc. 457 i 571.

39. *Diplomatari de Sant Bernat Calbó...*, doc. 250, any 1243.

40. Un noi que marxava a Mallorca el 1231 demanava a la seva mare que retingués per a ell una quantitat de vi sense aigua cada any. *El manual primer...*, doc. 897.

ses populars urbanes. Els censos carnis més habituals que es pagaven per la tinença de cases eren les gallines, que, com l'altra volateria, es consumien a les taules senyorials, alhora que proporcionaven ous a senyors i pagesos.

La carn de porc era la més consumida, especialment salada, i també trobem ovelles i moltons, els censos dels quals es pagaven en llana. No era tan generalitzat el consum de carn de boví. L'aviram, els coloms⁴¹ i la caça completaven la carta de carns. Comprovem que el preu de la carn oscil·lava. El vescomte de Cardona havia de rebre d'un mas un porc d'un valor de cinc sous, i quan la carn fos cara el porc hauria de valer sis sous.⁴²

Durant tot el segle XIII trobem pagaments en espècie, però ja des de principis de segle es documenten pagaments en metàl·lic, i fins i tot alguns censos canvien els productes per diners. Això ens confirma que hi havia una circulació monetària i que els camperols comercialitzaven els excedents per treure'n diners per a pagar els censos. Ja l'any 1205, l'abat de Vilabertran va reduir els censos que pagava el mas Bou, que eren un pernil, una oca, una gallina, una coca, una mida d'ordi i una de blat, canviant-los pel cobrament de cinquanta sous i cinc sesters d'ordi.⁴³ També documentem censos en ous, cols, faves, formatges, oli, llard, fruita i cera.⁴⁴

Pel que fa als àpats, s'acostumaven a fer dues menjades al dia, el dinar i el sopar. Segons el capbreu de Cererols del 1212, Francesc de Santa Cília pagava al rector cada any, per la festivitat de santa Cecília, un dinar i un sopar, com era costum.⁴⁵ Sabem que quan els pagesos havien de treballar obligatòriament a la terra senyorial per les batudes, joves o tragines eren alimentats a càrrec del senyor, que, com era costum a la terra, els havia de proveir de pa, vi i carn.⁴⁶ De tota manera, l'àpat quotidià de les famílies de les classes populars consistia en un potatge a base de verdures i llegums (les cols i les faves en serien un bon exemple) amb alguna mena de carn d'olla, o ous, o formatge, sempre amb pa i vi. Entre els grups més benestants, el consum de carn era més gran: els nobles, els canonges, els religiosos i els burgesos menjaven carn cada dia, si no era dia prohibit per l'Església, i acompanyaven l'àpat amb pa de blat i vi millor. La noble Elisenda de Vilademany deixava en el seu testament, per a l'àpat del dia del seu enterament, blat, la seva bóta del millor vi i dos-cents sous perquè comprassin carn per a aquell dia.⁴⁷

Ja hi havia cuiners professionals. La canònica de Cardona havia de donar cada dia al seu cuiner, Bernat de Torà, l'any 1267, per la seva porció, una lliura de pa blanc, vi, carn o peix, igual com als canonges, i els dies d'ous tindria quatre ous de porció i una lliura de pa d'ordi; per pagar el seu vestuari rebia una aimina de sal. Les seves obligacions eren fer el servei que acostumava a fer el cuiner, o sigui, adobar i aparellar els menjars per als canonges i per a aquells qui eren a la canònica. Rebia la sal necessària per a cuinar i pastar, a més de les olles de terra per a servei de la cuina.⁴⁸

41. Els coloms devien formar part de la dieta camperola. Per exemple, en el document citat a la nota anterior, la mare rebia, entre altres coses, un colomar amb deu parells de coloms. Han quedat restes de colomars medievals.

42. A més, cobrava del mas dotze fogasses, dos parells de gallines, un sester de vi i civada: *Diplomatari de la vila de Cardona...*, doc. 507, any 1276. La vila de Segalers pagava al vescomte tres pernes, tres parells de gallines, tres mitgeres de vi, tres sesters de civada i quinze fogasses.

43. *Esriptures de Santa Maria de Vilabertran...*, doc. 730, any 1208.

44. Riu (2001, p. 35).

45. Serra (1995, p. 30).

46. Els habitants de la Guàrdia dels Prats i de Fals han de rebre, cada dia que fan joves o tragines per als senyors, la provisió de pa, vi i carn, com és costum de la terra: *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus...*, doc. 573, any 1222.

47. Va voler ser enterrada a Sant Pere Cercada (Selva), on deixava el seu millor llit complet, diners per a misses, el blat que li corresponia pel feu que hi tenia i per les obres del portal de l'església i cent sous per a misses: *Colecció diplomàtica de Sant Daniel...*, doc. 135, any 1225.

48. *Diplomatari de la vila de Cardona...*, doc. 470, any 1267.

També podem reconstruir l'àpat dels pobres de l'almoïna de Barcelona, segons el llibre de comptes del 1283. Es donava mig quilo de pa de farina barrejada de blat, ordi i espelta, mig litre de vi i l'escudella amb cols, i gairebé cada dia, llegums i carn d'olla, especialment de moltó, mentre que els dies d'abstinència menjaven peix o formatge.⁴⁹ També els monestirs es proveïen de formatge; així, Josiana, muller de Pere de Cervera, deixava en testament els formatges que cobrava d'uns censos al refector del monestir de Sant Daniel.⁵⁰ El formatge també es consumia torrat, ja que documentem torradors de formatge, com el que hi havia al palau episcopal de Vic.⁵¹

Per a cuinar es feia servir llard i oli. Es donava molta importància al conreu de les oliveres, que des del segle XI quedaven protegides per la pau de Déu.⁵² Es compraven i es venien per unitats, i fins i tot podem documentar la venda d'una sola olivera.⁵³ A molts indrets l'oli era motiu de cens, especialment per a abastar les institucions religioses, ja que l'oli servia per a cuinar els dies de peix i per a encendre les llànties.⁵⁴

També eren protegits els fruiters, citats normalment de forma genèrica. Pere de Queralt, senyor de Santa Coloma, protegia els horts, les vinyes i els fruiters dels seus dominis; així, imposava multes de cinc sous a qui tallés o trenqués un arbre fruïter.⁵⁵ A la vegada iniciava, l'any 1241, una campanya de repoblació arbòria a les seves terres manant als pagesos que plantessin arbres; cada família estava obligada a plantar anualment deu arbres a la seva heretat, cinc figueres i cinc arbres d'altres espècies. Com veiem, les figues eren fruits molt apreciats.

El consum de peix era important, ja que per manament de l'Església hi havia els cent set dies a l'any en què no es podia menjar carn. Especialment documentem el consum de peix als monestirs, que rebien donacions per tal d'abastar-se de peix per als divendres i els dies quaresmals i d'advent.

Guillem de Claramunt i la seva esposa Guillemma donaven, l'any 1229, a Bernat Calbó i al monestir de Santes Creus un estany situat sota la torre de la Guàrdia de Tamarit, al lloc anomenat la Móra, a fi que el monestir hi pogués fer unes salines i una pesquera.⁵⁶ Hug, comte d'Empúries, feia donació al monestir d'Amer de vint-i-cinc joncs de mujols salats cada any, que es lliuraven per Nadal, procedents de les seves rendes de peixos del mar i de l'estany de Castelló, que era de la batllessa Berenguera, a la qual manava que lliurés els peixos al monestir o als seus representants.⁵⁷ Molt interessant en aquest sentit és la donació que feia Agnès de Foixà al monestir de Sant Daniel de Girona d'unes rendes perquè la priora pogués comprar «piscibus recentibus vel salsis» per a tota la comunitat, per a

49. Batlle (1987, p. 74).

50. *Collecció diplomàtica de Sant Daniel...*, doc. 238, any 1255.

51. *Diplomatari de Sant Bernat Calvó...*, doc. 250, any 1243.

52. Ramon Seguer de Fonts i la seva muller Beatriu confessen haver tallat una olivera que era de Santa Maria del Mar, a la parròquia de Fonts. Ho esmenen donant una olivera que tenen a Calonge. *Collecció diplomàtica de Sant Daniel...*, doc. 171, any 1238.

53. A Balsareny, l'any 1300, venen una olivera amb la terra on està plantada per vuit sous, i la dona del venedor renuncia als drets que hi té pel dot i esponsalici: Riu (2003-2004, p. 98).

54. L'any 1211 a l'Arboç es conreen oliveres que donen censos en oli per a alimentar una llàntia al monestir de Santes Creus, que fa cremar el rei Pere el Catòlic per l'ànima del seu pare. Jaume I confirmava aquesta donació: *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus...*, doc. 503. El testament de Bernat Sitjar de Girona diu que vol ser enterrat a Sant Daniel i hi deixa les terres i les oliveres que havien estat de la seva àvia, per a una llàntia que nit i dia, per sempre, vol que cremi davant l'altar de Santa Maria: *Collecció diplomàtica de Sant Daniel...*, doc. 189, any 1243. Entre d'altres, documentem oliveres i censos d'oli al *Diplomatari de la vila de Cardona...*, doc. 311, 367, 396, 404 i 475.

55. Qui serà trobat en hort, vinya o arbre fruïter d'altri pagarà de ban dotze diners si és de dia i cinc sous si és de nit; si no paga, tindrà pena d'assots o serà posat al costell. Si s'hi troba una bèstia grossa, l'amo pagarà quatre diners; si una bèstia petita, dos diners. Qui trençarà un arbre fruïter pagarà cinc sous: Segura (1913), doc. VII, any 1241.

56. *Diplomatari de Sant Bernat Calvó...*, apèndix 17, any 1229.

57. *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, doc. 126, any 1255.

alimentar-se durant la quaresma. Després ho amplia també a l'advent, de manera que es donin a les monges «de pulcro pane et de bono vino» i peixos. També disposava que es donessin a cada monja, gran o petita, tres ous cada divendres, menys per quaresma i advent.⁵⁸ Sembla que els dies de carn tindrien solucionada l'alimentació amb les gallines, pernes i altres censos que cobraven dels pagesos, però el peix l'havien de comprar, raó per la qual era necessari disposar d'unes rendes.

Pel que fa a l'alimentació urbana, als Costums de Tortosa es troben referències a diversos productes, tant de la terra com procedents del comerç, que ens permeten apropar-nos als elements que formaven les menses tortosines del segle XIII. Al mercat es venia carn de bou i de vedella, de cabra, d'ovella, caça i aviram. Els Costums de Tortosa protegien les arnes i les abelles. La mel era un aliment molt apreciat, l'únic per a endolcir, ja que no documentem encara el sucre. Als Costums se citen espècies: safrà, pebre, gíngebre, nou moscada, clavell.⁵⁹ Trobem d'altres espècies com ara comí, regal·lèsia o mostassa. El pebre devia ser l'espècia més usada.⁶⁰

Unes notes sobre la festa

El rei Pere el Catòlic, l'any 1200, declarava quatre festes anyals per a tots els seus regnes: Nadal, Pasqua Florida i Pentecosta i, a més, per a cada indret una quarta festivitat, que vindria a ser la festa patronal o festa major. Les festes anyals eren més solemnes que les altres, de manera que comportaven dos dies seguits de lleure.⁶¹ El calendari festiu oficial estava plenament cristianitzat, seguia el calendari litúrgic; de tota manera, se celebraven festes ancestrals, d'origen profà, com l'Any Nou, Carnestoltes, la *calenda maia* o el solstici d'estiu.⁶² Les diades més assenyalades venien acompanyades d'aliments especials; així mateix els senyors cobraven moltes vegades els censos els dies assenyalats amb productes concrets que ens apropen a l'alimentació festiva: gallines o capons per Nadal, ous per Pasqua Florida, formatge per Pentecosta.⁶³ Eren importants les festes religioses marcades per les processons, si bé la festa de Corpus, que serà la més gran manifestació processional al carrer, no es començarà a celebrar fins a l'any 1320.

També es feien festes lluides coincidint amb les entrades dels reis i les reines. Muntaner ens parla de les festes que es feren arreu per rebre el rei Alfons de Castella, la reina Violant, filla de Jaume I, i els seus fills l'any 1274. Es tingué cura del menjar i es feren esports, processons i jocs a cada població per on passaven. De festa en festa, el seguici, que anava cap a França, va travessar el País Valencià i Catalunya i «així com Barcelona és la pus noble ciutat e la mellor que el senyor rei d'Aragó haja, així passa la festa e els jocs a totes les altres ciutats.»⁶⁴

58. *Collecció diplomàtica de Sant Daniel...*, doc. 275, any 1265, i 286-287, any 1269.

59. Vila (1986, p. 49).

60. *El manual primer...*, doc. 526, any 1231. El pebre era l'espècia més difosa i emprada al monestir de Sant Llorenç del Munt l'any 1235. En els menús dels diumenges dels frares consten peix amb pebre i formatge amb pebre: Rumbau (1996, p. 267).

61. Bofarull (1864-1868, vol. VI, p. 6).

62. Si bé les fonts de què disposem sobre el tema són dels segles XIV i XV, es pot veure el sentit de la festa medieval a Vinyoles (1998, p. 42-61).

63. Així, l'abat de Santa Maria d'Amer, en establir a Bernat de Llor i a la seva esposa Ramona el mas de Serra de Sant Julià de Llor, concreta que hauran de pagar de cens: per Nadal dos sous en metàl·lic, dos més per una perna i un per gallines i un parell de coques, per Pasqua dos ous i per Pentecosta un formatge. A més, havien de subministrar-li palla i estaques, segons era costum als altres masos, i fer una cavada i una jova al maig i una jova per Sant Miquel, feines que podien compensar amb diners. Els demana que treballin bé les terres i paguin la tasca: *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, doc. 121, any 1252.

64. *Crònica* de Ramon Muntaner, cap XXIII. Muntaner ens diu que aquesta fastuosa rebuda va costar molts diners a Jaume I: «Munta a tant que tota Castella no ho poria pagar de quatre anys.»

Pel que fa a les festes cortesanes que se celebraven als castells, podem recordar el tantes vegades citat poema de Ramon Vidal de Besalú que descriu una festa al castell de Mataplana: «El senyor N'Hug de Mataplana estava tranquil a la seva mansió, i com que hi havia molts rics barons, sempre hi trobaríeu menjar amb goig, amb riure i amb luxe. Per la sala, per ça i per lla, per tal com això és molt més gentil, hi hagué jocs de taules i d'escacs per catifes i coixins verds, vermells índics i blaus; i les dames hi descansaven i la conversa era molt cortesa i alegre [...]. Entrà un joglaret graciós, gentil i ben vestit, que no semblà poc despert en presentar-se davant N'Hug, i cantà moltes cançons.»⁶⁵ Com veiem, als castells es mostra la festa i el goig amb menjars, luxe, jocs i les cançons dels joglars; moments de lleure que comparteixen els cavallers i les dames.

3. LA MOBILITAT

Viatjar

Podem comprovar que, a l'època que estem estudiant, hi havia molta gent que es movia, viatjava, emigrava. El mateix rei tenia una cort itinerant que anava constantment amunt i avall de cap a cap dels territoris que governava. Només cal fer una ullada al seu itinerari per comprovar que no tenia un domicili estable. També la reina i el seu seguici viatjaven pels regnes. Per exemple, l'any 1264 el rei va sortir de Lleida per anar a Montpeller, i ho va fer passant per la Vall d'Aran, on va posar els aranesos i llurs cases i bestiar sota la seva protecció especial. Els monarques es movien amb tot un seguici; així, quan Teresa Gil, que era de fet la reina, va anar a Montpeller amb el rei, l'any 1258, viatjaven amb ella els seus dos fills, dotze dones, un capellà, un cuiner, un escrivà i tres troters.⁶⁶

No solament el rei es movia; també la noblesa que havia rebut terres a les zones de nova conquesta mantenia els seus antics dominis al nord i havia d'administrar-ho tot. Els mercaders s'embarcaven per anar a ultramar, i els petits comerciants i traginers portaven els productes pels camins de ferradura vers els mercats locals. Hi havia homes i dones que pelegrinaven. Certament, els senyors de la Catalunya Vella havien lligat els pagesos de remença a la terra, de manera que no podien sortir del mas, però la institució de l'hereu feia que els altres fills i filles marxessin de casa. El jovent sobrer anava a engrandir les viles o els burgs de les ciutats, o a repoblar Mallorca o el regne de València. Hi havia ramats transhumants que, amb els pastors, circulaven per les carrerades.

Els camins eren dolents i insegurs. El 1219, Jaume I atorgava guiatge als traginers i mulers de Sant Cugat que portessin queviures i roba dels monjos, tenint en compte que sovint eren robats, i els donava permís per a portar armes. Als Costums de Tortosa s'estableix que els veïns havien de mantenir arreglats els camins. Per tal de passar el Llobregat i anar a Barcelona des de Ponent, només hi havia el pont de Martorell, que de vegades estava malmès per les aigües; llavors s'havia de passar el riu amb barca.⁶⁷ A pocs indrets de Catalunya hi havia camins de carro, de manera que s'havia de travessar el país per camins de ferradura. De fet, el viatge des de l'Empordà o des de Tortosa a Barcelona era més fàcil per mar que per terra.

Els viatges podien resultar perillosos, i per això algunes persones abans de marxar a un pelegrinatge o a un viatge a ultramar feien testament. Per exemple, Pere Ponç de Púbol donava el mas al monestir de Sant Daniel de Girona, que era el seu senyor eminent, a causa del viatge que emprenia,

65. Riquer i Comas (1964, p. 103).

66. Miret i Sans (2004).

67. Rumbau (1996, p. 75-77).

sempre que els seus fills no el sobrevisquessin. Si tornava, i els fills fossin morts, també el donava al monestir a canvi de menjar i beguda, com un clergue de l'Església, i vestit, mentre visqués.⁶⁸

Mercadejar i pelegrinar

Bona part de la vida dels mercaders transcorria a l'estranger. Passaven molts anys de la seva joventut fora, mentre feien l'aprenentatge o intentaven fer fortuna en el comerç marítim embarcats a les naus, amb els perills propis del mar i l'amenaça de la captivitat. Així, un veí de Santa Coloma de Queralt, Guillem de Lotger, feia testament l'any 1241, ja que volia viatjar a ultramar. El mateix any, una veïna d'aquella vila, Maria Rosella, en el seu testament feia una deixa per a redimir captius.⁶⁹ Molt sovint trobem en els testaments de mercaders aquesta mena de deixes. Per exemple, Pere Torres, mercader de Barcelona, establia una almoïna per a redimir mercaders barcelonins.⁷⁰ Recordem que és del segle XIII la fundació de l'orde de la Mercè.

Tenim diverses referències d'homes que testaven abans d'embarcar-se. Sembla interessant citar el cas de la família Rubí, cavallers que es van iniciar en el comerç marítim en terres nord-africanes. Berenguer de Rubí testava abans d'anar cap a Tremissèn, l'any 1253: reconeixia a la seva dona l'esponsalici que havia aportat en temps de núpcies i li feia un millorament de cinquanta morabatins, sempre que no es tornés a casar. Deixava terres i béns immobles als seus fills grans Guillem i Bernat, i a les dues filles i als quatre fills petits els deixava diners, una quantitat major a les noies que als nois, i més a la filla gran que no pas a la petita. Els dos fills grans van continuar els negocis comercials del pare, i seguint les seves petjades, Guillem testava abans d'anar a Tunis l'any 1259 i Bernat ho feia abans d'anar a Tremissèn l'any 1265.⁷¹ Hi havia una gran mobilitat dels homes que es dedicaven al comerç, que deixaven les dones a la terra administrant el patrimoni i tenint cura dels fills.

Un altre tipus de viatges eren els que es feien amb motiu de pelegrinar, com a devoció o com a obligació, ja que de vegades era una penitència imposada per alguna falta. Eren corrents els pelegrinatges a Sant Jaume de Galícia, a Roma i de vegades fins i tot a Terra Santa; però hi havia recorreguts a llocs de devoció més propers, com ara a Montserrat,⁷² o no tan propers, com a Sant Hilari de Poitiers.⁷³ Pelegrinen, és de creure que plegats, a Sant Jaume dos homes i dues dones de la Seu d'Urgell, ja que testaven amb aquest motiu entre els dies 3 i 5 de març de 1288; eren un home casat i un de solter i també una dona casada i una de soltera.⁷⁴ Pelegrinaven homes i dones de condicions socials diverses i procedents de llocs diferents.

Una llegenda ens parla d'una pelegrina excepcional, Sança, filla del rei Jaume I i de Violant d'Hongria, que ho hauria fet a Terra Santa i s'hauria quedat a Sant Joan d'Acre atenent els malalts de

68. *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel...*, doc. 103, any 1203.

69. Segura (1913), doc. xxxvi-xxxv, any 1241.

70. Batlle (1987, p. 15, any 1269).

71. Batlle (1989, p. 111-122). La filla gran, Elisenda, morí jove; feia testament l'any 1258 deixant com a hereves la seva mare i la seva germana.

72. La *Crònica* de Desclot ens parla d'una anada de Pere el Gran a Montserrat: cap. CLIX.

73. Benedicció del cistell dels pelegrins, procedent del monestir de Sant Cugat: «En nom de Nostre Senyor Jesucrist, rep aquest cistell, atribuït del teu pelegrinatge, a fi que mereixis tornar ben purificat, salv i reformat dels atris del Sant Sepulcre, o de Sant Jaume, o de S Hilari, o d'altres sants, on tu desitgis arribar-hi, i que, el teu camí acomplert, ens tornis en una perfecta santedat.» Rumbau (1996, p. 93).

74. Batlle (1980b, doc. 22, 23, 25 i 26).

l'hospital de forma anònima, on va morir. No sabem quina és la base històrica de la llegenda, però podem considerar creïble que una princesa pelegrinés a terres tan llunyanes i perilloses.⁷⁵

Dos exemples de vides errants

Seguirem finalment dos exemples de persones que ens mostren, per circumstàncies ben diferents, una gran mobilitat. En primer lloc, Guillem de Cervera, senyor de Verdú. Va pelegrinar a Terra Santa l'any 1203, quan tenia uns trenta-set anys. Quan va tornar es va casar i després va marxar a la guerra i participà al costat del rei Pere el Catòlic a la batalla de Las Navas de Tolosa. Més tard va anar amb Jaume I a la conquesta de Mallorca. Finalment, es va retirar al monestir de Poblet, on va morir com a monjo.⁷⁶

La segona història ens parla d'Elisenda, filla de Guillem Ramon de Santcliment de Lleida. Abans del 1238, va emigrar a Mallorca i es va instal·lar amb el seu marit en una alqueria de Pollença, on va tenir una filla. L'alqueria fou atacada per pirates i ella, el marit i la filla foren fets presoners i portats a Tunis. De l'home no en sabem res més, mentre que mare i filla foren portades al palau de l'emir. Allà va créixer la noia, molt bella i graciosa als ulls de tothom,⁷⁷ i va esdevenir esposa de l'emir, amb el nom de Rocaià.

Arnau Solsona, mercader lleidatà, s'instal·là a Tunis i es casà amb Elisenda, mare de la reina Rocaià, muller del gran Miromomelí, el qual mantingué bones relacions amb Jaume I. La parella va continuar vivint a Tunis i ella, segons narra el marit, continuava essent la senyora que manava i disposava en moltes coses del palau, però va voler tornar a la seva terra, tot i que la filla la volia convèncer que es quedés. Ella insistí a marxar, i en veure que no podria tòrcer la seva voluntat, la filla li donà joies i regals i, secretament, una relíquia: un drap amb el qual Maria embolcallà Jesús, que la tia de l'emir havia portat de Terra Santa quan va pelegrinar a la Meca. Elisenda i el seu marit van tornar a Lleida. Quan l'emir de Tunis va trobar a faltar el drap, envià una missiva a Jaume I demanant que li fos retornat. El rei, estant a Lleida, va fer comparèixer Arnau Solsona dient que l'emir els denunciava a ell i la seva dona d'haver-li robat la relíquia; Arnau, que no en sabia res, ho va negar, però foren processats i multats l'any 1272. Poc després, Elisenda, malalta de mort, va mostrar al seu marit el drap i li va contar la història. Ell, al seu torn, no va dir res fins que, trobant-se també a les portes de la mort, el 4 de desembre de 1297 va fer escriure davant d'un notari l'acta de la narració i va lliurar el drap al bisbe de Lleida.

Arnau Solsona i la seva dona Elisenda, igual que el senyor de Verdú, són bons exemples de la mobilitat de la gent del segle XIII. Ells i elles podien pelegrinar, emigrar, colonitzar noves terres o viure en captivitat en llocs llunyans; els homes, a més, anaven a la guerra o comerciaven a ultramar.

4. L'ESTRUCTURA FAMILIAR

La família i el matrimoni

El matrimoni era un afer de família, un pacte patrimonial i una qüestió social i econòmica, i això en tot el ventall de la societat: des del rei —Jaume I va escollir Violant d'Hongria, una núvia propo-

75. La infanta Sança, la documentem històricament l'any 1248. Devia ser una nena. És citada en el testament de la seva mare, la reina Violant, del 1251, que li deixa unes joies. La llegenda, la recull Don Juan Manuel al *Libro de armas*, a Riquer (1956, p. 229-241).

76. Altisent (1974, p. 127-128).

77. Diu el text: «Sfortibus speciosa atque omnium oculis gratiosa»: Lladonosa (1967, p. 22).

sada pel papa, perquè era filla de rei— fins als pagesos adscrits a la terra, passant pels senyors dels castells i per la naixent burgesia, molt gelosos que no s'escapessin de les seves mans els pactes matrimonials, que els permetien oferir les filles al millor postor, de cara als seus senyorius i als seus negocis.

Sembla adient iniciar aquest apartat amb la pragmàtica de Jaume I sobre esposalles i matrimoni, del 1244:

Com molts temeraris de Barcelona, en altres llocs en nostra terra, donzelles e filles de prohòmens hajan preses, per tal que enganyant aquelles en matrimoni ab si les ajustassen. Volents en aquest engany imposar medicina, haut consell; estatuim en per tot temps, que de aquí avan, quiscuna filla de qualsevol home, qui sens consentiment exprés de pare, o de mare, o de tutors, o aquells defallents sens consentiment dels seus proïsmes, se prendrà marit; o que sens matrimoni se permetrà ésser raptada, o ab algun se'n fugirà ultra la voluntat de ells, en los béns paternals o maternals en algun temps no succeesca. E aquell qui aytal donzella o filla de algun per força prendrà, o ab ella matrimoni així contraurà, o ab ella fugirà, de pena de perpetual exili sia punit.⁷⁸

El permís patern sempre havia estat necessari per a un matrimoni civil legítim: així ho marcava el dret visigot recollit en el *Liber Judicum*, vigent als comtats catalans. De tota manera, aquesta pragmàtica ens dóna a entendre que s'havien relaxat els costums i que hi havia parelles que convivien sense el consentiment patern. L'Església de l'època insistia que era imprescindible el consentiment dels nuvis per a validar el matrimoni, si bé aconsellava que la cerimònia d'esposalles es fes amb permís patern i de manera pública; però considerava indissolubles els matrimonis clandestins, celebrats en secret, sense permís patern i sense intervenció de l'Església, encara que fossin il·legals. Jaume I, a instància de la burgesia, endureix amb la llei que hem citat la prohibició dels matrimonis clandestins, establint penes no solament econòmiques a les infractores, sinó també d'exili per a elles i per als homes que s'hi unissin sense permís del pare.

Ja hem dit que el casament sempre és un afer de família, i en aquesta perspectiva de vegades els compromisos es feien abans que els nuvis, sobretot la núvia, arribessin a l'edat legal, que eren els dotze anys per a elles i els catorze per a ells. Així, per exemple, en uns capítols matrimonials del 1259, un cop constituïts el dot i l'esposalici, el nuvi es comprometia davant els pares d'ella que, quan la noia arribés a l'edat de casar-se, tot seguit la prendria per muller, segons els costums de l'Església; els pares també prometien casar la filla quan arribés a l'edat. Es preveu poder celebrar el casament al cap d'un any, o sigui que la nena tenia uns onze anys quan es van redactar els capítols.⁷⁹

El matrimoni, al segle XIII, havia de cenyir-se al model que imposava l'Església: havia de ser exògam, de manera que es prohibia el casament entre parents fins al sisè grau, si bé es donaven dispenses;⁸⁰

78. Barreda (2003-2004, doc. 30). La pragmàtica s'incorporà al llibre cinquè de les *Constitucions de Catalunya*, títol 2. L'edició de les *Constitucions* porta la data errònia de 1219, mentre que la pragmàtica és del 1244.

79. La núvia aporta mil sous, a terminis, i el nuvi ofereix cinc-cents sous d'escreix i rebia del seu pare l'heretament de tots els béns que tenia a la vila de Queralt (Conca de Barberà) i a Bellprat (Anoia), reservant dos-cents sous de la llegítima i la fraresca del seu germà. El pare podria regir la casa igual que ho feia abans de casar-se el seu fill; si hi hagués discòrdies, es partien el patrimoni: Segura (1913, doc. xxix, any 1259).

80. Eren excomunicats els qui s'havien casat entre parents, que es considerava que vivien en *contuberni*. Per tal de conviure legalment, havien de demanar dispensa eclesiàstica abans d'un any, i mentrestant, no podien mantenir relacions conjugals. En una visita pastoral feta pel bisbe de Barcelona l'any 1303 podem llegir: «Bernat Boraz desponsavit in uxorem Saurinam, filiam Berengarii Ferrer, quod est in III gradu consanguinitatis et tenet eam ut uxorem, nondum accepta benedictione nupciali in facie ecclesie.» Les *Partidas* d'Alfons el Savi deien: «Parentesco e cuñania fasta el quarto grado[...] embarga el casamiento que non se faga, e si fuera fecho devenlo desfacer.» A Catalunya la prohibició era fins al sisè grau.

monògam, tot i que estava molt estès el concubinatge; indissoluble —de manera que no es preveia la possibilitat del divorci— i sacralitzat. Finalment, després de segles d'interferir en la celebració del casament civil, el Concili del Laterà del 1215 sacralitzava el matrimoni: el casament anomenat «en faç d'Església» s'imposà, si bé no era imprescindible perquè un matrimoni fos legítim. La cerimònia civil continuava essent la més important del ritual, amb l'intercanvi d'anells i la conformitat pública dels contraents, i era acceptada com a vàlida i indissoluble per l'Església.

Tot seguit passem a parlar de les possibilitats que hi havia de separar-se. De vegades s'obtenia la separació matrimonial, ja que s'havien casat entre parents en grau prohibit, recurs molt emprat per la monarquia; pensem en la separació de Jaume I i la seva primera esposa Elionor de Castella. En aquests casos, es podia anul·lar el matrimoni, si bé els fills tinguts continuaven essent legítims. Molt interessant és la informació que tenim sobre un matrimoni del Brull, que, essent parents, es van veure obligats a separar-se per imposició eclesiàstica; però ells volien continuar vivint junts com a marit i muller. Varen nomenar un procurador perquè els representés davant la Cúria romana amb la finalitat que es pogués anul·lar la sentència del bisbe de Vic que els obligava a separar-se.⁸¹

Tenim exemples de matrimonis que se separaven perquè ell volia fer-se monjo. Així, Bernat de Benages i la seva muller Maria, atès que ell vol entrar al monestir de Santes Creus com a monjo i ella al de Vallbona, fan donació de mil sous a Santes Creus, dos mil a Vallbona i mil a la mare d'ell, perquè professi en el monestir o convent que vulgui.⁸² Trobem també l'absolució del vincle matrimonial dels esposos Bernat de Pujalt i Elisenda; ell promet entrar al monestir de framenors i absol la seva dona del vincle matrimonial; ella jura que prendrà l'hàbit d'algun orde, i que mentre no ho faci servirà la castedat. Un altre exemple seria el de Guillem Ferrer, que renunciava als seus béns per entrar com a monjo a Casserres, amb avinença de la seva muller Maria, la qual l'absol del deute conjugal i promet viure casta per sempre.⁸³ Com veiem en els exemples citats, la voluntat d'entrar al monestir era en principi de l'home, però la dona es veia empesa vers el convent, o a la castedat. No es preveia que es trenqués el vincle, només la convivència conjugal, és a dir, que no es podia tornar a casar.

Una altra cosa era voler separar-se per prendre una nova parella. Molts problemes va portar la separació del comte Àlvar d'Urgell i la seva dona Constança, filla de Pere de Montcada. Es van casar l'any 1253 i tres anys després el comte demanava la nul·litat al papa i es casava amb Cecília de Foix. Constança va reclamar els seus drets com a esposa legítima i es dictaminà a favor seu; tot seguit Cecília va reclamar els seus drets també com a esposa legítima. Es van dictaminar sentències contradictòries, fins que el papa, l'any 1267, declarà vàlid el primer matrimoni del comte amb l'obligació de conviure amb Constança. Ell s'hi va negar i va continuar la seva convivència amb Cecília de Foix, que fou curta, ja que morí poc després.⁸⁴

81. *Diplomatari de Sant Bernat Calvó...*, doc. 14, any 1239.

82. A més, li donen cent cinquanta sous censals sobre les hortes de Vilafortuny, preu de l'aliment i el vestit d'un monjo: *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus...*, doc. 565, any 1221.

83. *Diplomatari de Sant Bernat Calvó...*, doc. 81 i 203, anys 1236 i 1240, respectivament.

84. Bofarull (1864-1868, vol. ix, doc. 313, 315, 324, 547 i 554). *Diplomatari de Sant Ramon de Penyafort*, ed. Ferran Valls i Taberner, doc. xxvii i xxxi. Carta de Ramon de Penyafort al papa Climent IV manifestant que durant el pontificat d'Urban IV ell i el bisbe de Barcelona havien intervingut en la causa matrimonial entre Àlvar d'Urgell i Constança (que era besneta del rei Pere el Catòlic) i com que la dilació d'una resolució definitiva comportava molts escàndols, demanava que dictés una sentència.

El dot femení

Al segle XIII, ja s'havia generalitzat el costum del dot femení, en substitució del dot masculí que havia regit la base econòmica del matrimoni durant l'alta edat mitjana. Els pares tenien l'obligació de casar les filles, i des que s'havia establert el dot femení estaven obligats també a dotar-les segons les seves possibilitats. El nuvi aportava també una quantitat en casar-se. En aquesta etapa inicial del sistema dotal femení, notem en els documents dubtes de nomenclatura entre esponsalici, dot, escreix, aixovar i donació per núpcies, mots que en la documentació posterior trobem ben definits. Rebrà el nom de dot o aixovar l'aportació de la núvia, i d'escreix o donació per núpcies la de l'home. L'esponsalici esdevindrà la suma del dot femení i l'augment o escreix que aporta el marit. És a dir, mentre que al segle XI el nuvi aportava un dot, valorant la dona com a companya i ajuda en l'economia familiar, al segle XIII ja és la núvia la qui ofereix un dot, al qual el nuvi hi afegeix una quantitat, de vegades igual però cada vegada més sovint inferior al dot de la dona.

El que corresponia a la dona li havia d'estar garantit, o sigui que el marit no podia vendre-ho ni empenyorar-ho pel seu compte. Així, Guillem de Guàrdia reconeix que la seva muller Sibilla ha hagut d'empenyorar l'esponsalici, consistent en la meitat del forn de Manresa, per pagar un deute del marit. Ell li farà donació de l'altra meitat del forn si no li torna els diners.⁸⁵

Als documents del segle XIII, podem veure que l'esponsalici el compartien en vida els cònjuges, amb fórmules com ara aquesta: «Tali pacto, ut hoc sponsalicium vos ambo in simul teneatis in omni vita vestra.» En canvi, a partir de la segona meitat del segle XIV, el dot femení serà gestionat pel marit, per tal de poder suportar les càrregues del matrimoni, i ell exclusivament en rebrà els fruits i les rendes. També documentem en els capítols matrimonials del segle XIII que les adquisicions que es feien a partir del casament eren d'ambdós, o que s'oferia a la dona alguna compensació en concepte de millora, en reconeixement de la seva col·laboració en la gestió del patrimoni familiar.⁸⁶ No trobem que es comparteixin les millores per a la muller en els segles següents.

També trobem un altre tipus de contracte matrimonial molt interessant, que anomenem d'agermanament entre els nuvis, signat sense intervenció de la família, per la qual cosa cal pensar que ambdós eren emancipats o no tenien família o vivien lluny dels parents. No hi figura heretament i, al segle XIII, tampoc no hi ha constitució de dot; la parella posava en comú tot el que tenia i es feien hereus l'un a l'altre. Uns exemples en aquest sentit els trobem a Vic l'any 1232 amb el casament entre Ramon de Falgueres i Elisenda de Noguera i el matrimoni entre Bernat de Solà i Bernarda, filla de Maria de Planell.⁸⁷

La família pagesa

Era normal que el casament formés part de l'engranatge de relacions econòmiques i feudals.⁸⁸ Entre els pagesos, s'havia estès el costum de transmetre el patrimoni per donació entre vius en el moment del casament d'un dels fills, o filla, que rebia la major part de l'herència, fet que trobem generalitzat al

85. *Diplomatari d'Alguaire i del seu monestir santjoanista de 1076 a 1244*, ed. Jesús Alturo, 1999, doc. 244, any 1225.

86. En el seu testament, el noble Berenguer de Requesens reconeixia a la seva muller el dot que li aportà en temps de núpcies i l'esponsalici, segons consta a les cartes nupcials, i per millora li dóna mil cinc-cents sous mentre visqui. Mana que de les seves rendes facin una casa a la cellera de Requesens (Alt Empordà) en la qual visqui la seva dona tots els dies de la seva vida: *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, doc. 132, any 1261.

87. *El manual primer...*, doc. 2436-2437 i 2730-2732, respectivament.

88. To (1997, p. 325).

segle XIII. Els masos passaven de pares a fills en el moment del casament de l'hereu o la pubilla, i la fórmula d'heretament va quedar incorporada als capítols matrimonials que es comencen a configurar a partir de la darrerïa del segle XII. S'havia acabat el temps del repartiment dels béns entre tots els descendents que preveïa la llei goda, vigent els segles anteriors. De tota manera, els germans i germanes renunciaven als drets que tenien sobre l'herència a favor de l'hereu i rebien la llegítima o fraresca.

Els costums feudals preferien l'establiment d'un hereu únic i evitaven la divisió del patrimoni, tant dels nobles com dels camperols. Es preveïa que l'hereu hauria de dotar les germanes solteres i reservar la llegítima per als germans; també es preveïa que els pares es guardessin per a ells l'usdefruit de tots o part dels béns, i es fixaven unes normes de convivència entre ells i la nova parella. Passaven, doncs, a viure sota el mateix sostre i a compartir els fruits de la terra els membres d'una família formada pels pares i l'hereu, o pubilla, amb la seva parella i els seus fills. També hi vivien temporalment els germans i germanes solters, amb certes obligacions, fins que es casaven o s'emancipaven. Aquesta nova família troncal que trobem entre els pagesos podia comportar diferents problemes de convivència i de gestió dels béns comuns, de manera que en els capítols matrimonials es preveuen diverses maneres de garantir el relatiu benestar de tots els membres i la continuïtat de la unitat agrària.⁸⁹

Els pares conviurien a la mateixa casa amb el fill i la nora, que en tindrien cura, els estimarien i els honorarien, sans i malalts, com un bon fill ha d'estimar uns bons pares. També els pares es comprometien a ser lleials a l'hereu i a la nora. No hi havia cap llei que establís que el descendent escollit com a hereu fos un fill mascle, ni que hagués de ser el primogènit. De tota manera, l'ús i el costum van fer que una cosa i l'altra es generalitzessin. A la pràctica, doncs, l'heretament es feia generalment a favor del fill mascle més gran, marginant normalment les filles, llevat del cas que no hi hagués cap germà. Certament, trobem algunes excepcions, però són escasses. Entre les excepcions podem citar l'heretament que un matrimoni de Colomers (Baix Empordà) feia a favor de la seva filla Bruinessenda, reservant cent vint sous perquè durant tres anys el fill Pere aprengués, deduïm que a llegir i a escriure, amb un mestre.⁹⁰

Per mitjà de l'heretament, els pares transmetien els béns al nuvi hereu per tal d'assegurar l'esponsalici i la devolució del dot que aportava la núvia. Quan el mas quedava en mans d'una filla, sembla que s'inverteixin les coses: ella aportava l'heretament del mas i era el nuvi qui aportava un dot. El fill hereu de la pubilla rebia el cognom de la mare, o més ben dit, el nom del mas.

Documentem, des dels inicis de la pressió senyorial sobre els pagesos, una certa intervenció dels nobles en els afers matrimonials i en l'estructura de les famílies que vivien en els masos servils, de manera que el casament dels pagesos va passar a ser no solament un afer de la família, sinó també dels senyors. Trobem exemples d'intervencions senyorials a molts indrets de la Catalunya Vella des del moment en què es produeixen les condicions de servitud; en certes circumstàncies es requeria el consell o el consentiment exprés del senyor. En conjunt, els senyors intervenen en l'organització familiar i el règim successori dels pagesos: foren ells els qui imposaren la figura de l'hereu únic, i fins podien aconsellar sobre quin era el fill idoni per quedar-se al mas; trobem exemples d'una intervenció senyorial decisiva en els casos d'orfes i vídues.⁹¹

Els mals usos mostren el gran interès dels senyors a intervenir en la família pagesa: la intestia i l'eixorquia pretenen mantenir el mas constantment habitat i, per tant, conreat, sense cap problema per part del senyor. La firma d'espoli forçat, que havia de pagar el pagès en el moment de casar-se,

89. Vinyoles (2005, p. 90-107).

90. *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, doc. 177, any 1286.

91. To (1997, p. 329).

mostra també l'intervencionisme dels senyors en el moment de constituir-se el nou nucli familiar en un mas. La cugucia vigilava la sexualitat de la pagesa castigant l'adulteri. Tot tendia al control per part del poder senyorial sobre la família pagesa, control necessari per a la consolidació i la reproducció del sistema feudal.

La família és organitzadora de la producció i la reproducció, tant biològica com social. Tot estava encaminat a l'ocupació continuada del mas, a mantenir les terres productives i a no dividir la unitat d'explotació. La reforma de la seva estructura és propiciada des del poder, de manera que es passa de la família nuclear a la troncal, del repartiment de l'herència a la institucionalització de l'hereu, i paral·lelament s'havia passat del dot marital al dot femení.

Creiem que el fet és important per a tota la població, especialment per als remences, i sobretot per a les noies i les dones, que van quedant cada cop més apartades del control directe de les terres; tot i que elles treballaven al mas, quedaven relegades a un segon terme dins el sistema de producció i de consideració social. Hi havia un control estricte sobre la seva sexualitat: les filles verges de pagesos de remença es redimien per molt pocs diners si marxaven del mas per casar-se, naturalment amb el permís dels pares i del senyor. Sense parlar del tan citat i tan poc documentat «dret de cuixa», que de fet mai no va ser un dret; potser en alguns indrets una possible pràctica, un abús, o senzillament un ritual simbòlic humiliant per a la noia, que no hem pogut comprovar documentalment, però que podem interpretar com una mostra, que queda en el subconscient popular, de la indefensió de les dones en els temps feudals.⁹²

Les noies s'havien de casar segons els costums de la terra i les possibilitats del mas, cosa a la qual es comprometien molts hereus respecte a les seves germanes. Normalment, les pageses, a més del dot, acostumaven a aportar com a aixovar el llit amb el seu parament: matalàs, capçal i llençols, i també vestits.⁹³ Guilleuma, quan es va casar amb Jaume de Camps, de Vilallonga, aportava al mas com a dot cinc-cents sous, tres flassades, dos llençols, un capçal, dues túniques i dues capes de sarja. Tot seguit, el mateix dia, la germana de Jaume, Cerdana, a qui ell s'havia compromès a dotar, rebia quatre-cents cinquanta sous, una flassada, una capa i una túnica de franela com a tota part d'herència i llegítima paterna i materna. Al mateix moment Cerdana era alliberada pels senyors per la quantitat de dos sous i vuit diners, que els costums marcaven com a remença de les filles verges dels pagesos quan sortien del mas per casar-se.⁹⁴

La família urbana

La societat urbana ens mostra un tipus de família més nuclear, diferent del nou model de família troncal que al segle XIII s'havia generalitzat entre els pagesos. És habitual a les viles i ciutats trobar una família formada només pel matrimoni i els fills, si bé a la mateixa casa hi convivien servents, serventes, aprenents, dides, esclaus i esclaves. L'esposa del mercader o del menestral ajudava en el negoci del marit, tant a l'obrador botiga de l'artesà com en la gestió mercantil dels qui es dedicaven al comerç i passaven llargues temporades fora de la ciutat. Un cop vídua tenia cura de la família i sovint del negoci; al segle XIII podia fer-ho sense tantes traves com als segles següents.

92. De fet, l'única font documental que tenim que cita aquest «dret» és la sentència arbitral de Guadalupe, precisament per dir que queda abolit.

93. Entre els nombrosos exemples: *El manual primer...*, doc. 611, any 1231; *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel...*, doc. 326, any 1278; *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, doc. 133, any 1261, i 187, any 1292, etcètera.

94. Golobardes (1973, doc. 85-87, any 1300).

També comprovem que entre els ciutadans no era tan habitual deixar un hereu únic. Tampoc no era normal que els pares fessin donació entre vius als fills, tret del dot de les filles quan es casaven, que s'acostumava a donar en concepte d'herència i llegítima. L'herència s'establia per mitjà dels testaments, en els quals s'acostumava a fer un repartiment entre els fills, reservant per a dotar les filles una quantitat important, ja que els dots de les noies de la burgesia eren elevats i representaven una despesa important que s'havia de preveure.⁹⁵

Pel que fa als matrimonis burgesos, Stephen Bensch⁹⁶ veu en l'aplicació del dot femení un enfortiment dels drets de la muller en els béns conjugals, si bé aquesta afirmació s'hauria de matisar força, ja que, com ell mateix adverteix, el que s'enforteix és la participació dels parents d'ella, cosa que en certa manera la podia afavorir, però no necessàriament. Exercien un control sobre els seus béns dotals, per un costat el marit i d'altra banda la pròpia família, que l'havia dotat normalment amb una quantitat important i que l'havia casat per a establir lligams econòmics amb el nuvi i la seva parentela. O sigui, que ella no necessàriament participava en l'administració dels seus béns.

Un avantatge que cal considerar és el pagament dels dots a terminis. Això podia contribuir a enfortir les relacions de la dona amb la seva família d'origen, sobretot en cas que el marit la maltractés o no utilitzés el dot per a mantenir-la, situacions en què els jutges podien fer retornar el dot als parents d'ella.⁹⁷ Bensch ens aporta l'exemple de Jaume de Vic, que es preparava per a un llarg viatge i va decidir que la seva dona tornés a casa dels pares i visqués del dot que encara no li havien acabat de pagar. L'autor diu que el retard a pagar el dot podia protegir els drets de la dona.⁹⁸ Considero que en aquest cas ella es podia sentir foragitada del domicili del marit, que era la seva llar un cop casada, i es podia sentir humiliada tant perquè els seus parents no havien satisfet el dot com perquè el marit, per això mateix, la treia de casa.

Les dones, per al dot i l'esponsalici, podien retenir els béns del marit, i com que sovint era l'home qui gestionava el patrimoni familiar, la dona es podia negar a pagar els deutes contrets per ell al·legant que no havia participat en la transacció, basant-se en la llei de l'antic dret romà anomenada *senatus consultus Velleyani*, a la qual en els documents posteriors veiem que les dones han de renunciar. Jaume I va dictaminar sobre aquestes qüestions, ja que alguns homes s'obligaven amb els deutors sense la fermaça i obligació de les dones, i elles retenien tots els béns del marit per al seu dot i esponsalici, encara que en sobressin. El rei manava que no es retinguessin tots els béns, sinó que s'havia de fer una valoració dels béns mobles per tal d'assegurar el dot i l'esponsalici, i si no n'hi havia prou valorar els immobles elegits per la dona. Aquesta llei era vàlida per a les viles i els llocs reials; als altres llocs, el dot es cobria amb béns immobles, i els béns mobles eren per a pagar als creditors.⁹⁹

Mirant l'evolució des del segle x fins al segle xv, tinc la impressió que les dones en general van perdent drets, en particular les vídues. A partir de la segona meitat del segle XIII, el costum de deixar la vídua, que no es tornava a casar, com a senyora i administradora del patrimoni es va perdent.

Els contractes dotals de finals del segle XII i començament del XIII estableixen les obligacions mútues amb una aportació de la núvia i del nuvi força igualitària. És llavors quan augmenta l'autoritat de les dones sobre els béns conjugals i les seves possibilitats d'administrar-los. Quan el dot femení

95. Per exemple, Arnau de Ribes es va fer soci d'uns banquers de Barcelona, amb la condició que si havia de casar una filla i necessitava els diners per a pagar el dot retiraria el capital que posava a la societat: Batlle (1980a, p. 85).

96. Bensch (2000, p. 243).

97. ACA, reg. 41, f. 76v, i reg. 56, f. 52v.

98. Bensch (2000, p. 247-251).

99. Barreda (2003-2004, doc. 26, any 1241).

esdevé més alt que la participació del marit, es dona protagonisme a la seva família d'origen, si bé ella veu reduïts els seus drets, especialment en restar vídua. És a dir, no sé si es veu tan clar que, amb la introducció del dot femení, augmenta la influència de la muller, i potser la de la seva família. El que sí que podem dir és que a Barcelona el sistema dotal propiciava la cooperació entre les parenteles polítiques i va fomentar l'equilibri social, que de tota manera va ser difícil de mantenir un cop va esclatar l'expansió marítima i comercial.

Vers el 1250, la quantitat de dot femení o aixovar va començar a excedir el dot marital en una relació de dos a un, tant a ciutat com a pagès. Abans d'aquesta data, trobem moltes aportacions iguals entre la parella, si bé ja els dots d'algunes núvies ascendien al doble de la donació per núpcies que feia el marit.

Els canvis no són exclusius de la societat urbana, ja que tenen lloc arreu de Catalunya.¹⁰⁰ Ho hem pogut constatar entre la pagesia d'Osona: a la majoria de dots que es consignen a *El manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic*, de 1230-1233, les aportacions de la dona doblen les del marit, exactament la proporció del dot femení i l'escreix del marit que es fixa en el *Recognoverunt proceres*, atorgat pel rei Pere II l'any 1284 per a Barcelona, i en els Costums de Girona amb la definició de *tantundem*.

En general, veiem que es dona una pèrdua de consideració progressiva vers la dona i un augment del poder del marit. Segons els Costums de Tortosa, el marit i cap de casa té el poder de castigar els qui es troben sota la seva dependència: la dona, els fills, néts, nebots, deixebles, aprenents, criats..., sempre amb càstigs moderats «sens naframent de les persones».¹⁰¹

Un petit apunt sobre els fills

Els documents ens fan veure l'existència de famílies amb força fills que sobreviuen als pares. Tenint en compte l'alta mortalitat infantil que hi havia, podem pensar que els matrimonis tenien un nombre important de fills: és habitual trobar-ne entre quatre i vuit en el testament dels pares o en els capítols dels hereus. El matrimoni format pel cavaller Berenguer de Rubí i Aledis tenia, en el moment de testar el pare, l'any 1254, dues filles i sis fills. Pere del Terror i la seva muller Guillema Esforçada, pagesos de Sant Esteve de Vinyoles (Pals, Baix Empordà), tenien dos fills i tres filles quan van firmar els capítols de l'hereu, l'any 1287.¹⁰² Un veí de Calaf, en el seu testament del 1226, deixava com a hereu Pere, i als fills Berenguer i Bernat els atorgava béns immobles, a les filles Ermessenda quatre-cents sous i Saurina tres-cents sous per a dotar-les, a la filla Berenguera li han de pagar el que li va prometre en temps de núpcies i hi afegeix trenta sous, i al fill Bartomeu quaranta sous. És a dir, que tenia quatre fills i tres filles de la seva muller, i encara una filla natural, Maria, a la qual deixava només tres mitgeres de cereal.¹⁰³ A aquestes dades, hi hauríem d'afegir la mortalitat infantil. No solament hem de considerar la mortalitat infantil, que veiem especialment a través de l'arqueologia funerària, sinó que també hem de recordar que eren moltes les dones que morien de part o en el postpart. Als testaments femenins veiem que hi ha dones que fan hereu el fill pòstum, cosa que ens fa pensar que percebien un risc real en el part.¹⁰⁴

A les ciutats i també en algunes viles, els nens de les cases més benestants tenien accés a l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura, especialment per mitjà de mestres que ensenyaven a domicili, o també per mitjà d'escoles parroquials. En alguns testaments paterns, s'estableix que un fill determinat

100. Vegeu l'estudi de Lalinde (1963, p. 194-197).

101. Oliver (1876, p. 65).

102. Golobardes (1973, doc. 78).

103. *Diplomatari de la vila de Cardona...*, doc. 357.

104. Batlle (1980b, p. 399).

aprengui de lletra, sobretot amb la finalitat d'encaminar-lo al sacerdoci. També de vegades es destina alguna filla a la vida monàstica, si bé no en trobem gaires exemples, quasi mai entre els pagesos. Documentem contractes d'aprenentatge de nois provinents de pagès que van a les viles i ciutats per aprendre un ofici: ferrer, sabater, picapedrer, pelleter; les noies hi van sobretot com a serventes, si bé també trobem alguna aprenenta de teixidora.¹⁰⁵ Podem posar com a exemple el contracte d'aprenentatge de picapedrer d'un noi de Santa Coloma de Queralt. Per al menjar del primer any, l'aprenent dóna quatre mitgeres i mitja de blat i vint sous perquè el mestre l'alimenti, el vesteixi i el calci, i els altres dos anys les despeses corren a càrrec del mestre, el qual promet fer-li un vestit, una túnica i unes calces i donar-li un martell, una escoda, un tall, una plomada i una paleta de ferro acabat l'aprenentatge.¹⁰⁶ És habitual trobar contractes d'aprenentatge per tres anys, en què l'aprenent paga les despeses del primer any.¹⁰⁷

5. EXEMPLES DE CAPÍTOLS MATRIMONIALS

Aquest tipus de documents, que s'han redactat fins als nostres dies, comencen a aparèixer a finals del segle XII i els trobem plenament formats al segle XIII, amb uns models que es fossilitzen al llarg del temps. Tot i que podem dir que cada un dels capítols matrimonials és diferent dels altres, de manera que ens portarien a la casuística de cada enllaç, sempre hi ha una constitució de dot i s'estableix l'aportació de cada cònjuge i el destí final dels béns aportats. Dins la varietat de models, podem establir unes tipologies: els capítols d'un hereu i els d'una pubilla contenen ambdós l'heretament dels béns i es fixaven unes normes de convivència amb els pares o es podia establir una societat civil entre ells.¹⁰⁸ En aquests casos, la família actua jurídicament junta: el pare, la mare, el fill i la nora venen i compren, lloguen o estableixen conjuntament. També hi havia capítols sense heretament, corresponents als qui no eren hereus i generalitzats en la societat urbana. Així mateix documentem contractes d'agermanament entre els nuvis, en els quals s'establí una comunitat de béns.

Entre els nombrosos capítols matrimonials de l'època que han arribat fins a nosaltres, hem escollit uns pocs exemples que comentarem tot seguit.

Capítols matrimonials amb heretament de l'hereu

1. El primer exemple procedeix de Vic i és de l'any 1232.¹⁰⁹ Correspon als capítols matrimonials de l'hereu d'un mas i inclou: l'heretament, la societat civil constituïda entre pare, fill i nora, la garantia de l'esponsalici, la reserva de béns per a la germana i la constitució de dot de la dona. Pere Blanc i

105. *El manual primer...*, doc. 2235 i 2303, any 1232.

106. Segura (1913, doc. xxxii, any 1260).

107. *El manual primer...*, doc. 1426, contracte d'aprenent de sabater. A la mateixa font trobem altres contractes: doc. 2147, 2206, 2431, 2767, 2838, 2975, 3024, 3035 i 3269. El noi de Colomers que hem citat abans aprendrà durant tres anys amb un mestre; és de creure que aprendrà de lletra, ja que serà alimentat per la pubilla durant els tres anys i pagarà al mestre. Vegeu la nota 91.

108. En tenim nombrosos exemples: Pere de Retorn i la seva esposa Miralda donen a Ferrer de Bassit la seva filla Beatriu com a esposa i per l'esponsalici (d'ell) i l'aixovar i el dot d'ella dos-cents sous entre diners i béns mobles, de manera que ho tinguin els quatre conjuntament i a la mort dels pares passin amb els altres béns a ells i als seus fills. Si no poden viure junts en retenen la meitat: *El manual primer...*, doc. 2134, 2135 i 2136. Societat civil o agermanament de béns feta per Pere Granol d'Oli-va, la seva muller Guillema i el seu fill Guillem i la nora Bernarda: Pons i Guri (1984, doc. 116, any 1283).

109. *El manual primer...*, doc. 2127, 2128 i 2129, any 1232.

la seva filla Ramona donen a Vigatà Blanc, fill i germà respectiu, el mas Blanc de Vic. És interessant en aquest document la presència de la germana que actua conjuntament amb el pare, record d'un temps proper en què l'herència es repartia entre fills i filles. El pare quedava com a propietari dels béns, conjuntament amb el fill i la nora, que en tindrien cura sa i malalt com un bon fill ho deu fer amb el seu pare. Es constituïa una societat civil o agermanament de béns entre pare i fill, societat de la qual la nora també formaria part, ja que se li havia de garantir l'esponsalici. Es preveu que si vingués discòrdia entre ells s'hauria de mirar de pacificar per mitjà d'amics per espai d'un mes; si la pau fos impossible, el pare tindria la meitat dels béns, mentre visqués, i a la seva mort passaria al fill i la nora i després als seus descendents, si en tinguessin. El pare reservava cent sous dels quals podria testar lliurement i dos-cents cinquanta per a dotar la filla Ramona. Vigatà, amb els béns que li han donat, pot fer esponsalici a la seva futura dona: «et facias inde sponsaliciū dicte uxori tue secundum voluntatem tuam», diu el text. Si el nou matrimoni morís sense fills, els béns haurien de tornar als familiars que tinguessin el mas Blanc, menys l'esponsalici. Immediatament, Vigatà Blanc fa esponsalici a favor de Maria, amb consell del pare i d'amics, de la meitat de tot el que el pare li ha donat; mentre visquin ho tindran en comú, i després passarà, amb l'altra meitat, als fills. Si mor ell, Maria tindrà l'esponsalici, amb marit i sense, i a la seva mort, si no hi ha fills, anirà als hereus del mas Blanc, menys cinquanta sous dels quals ella podrà testar. D'altra banda, Arnau de Coll i la seva esposa Maria i els fills Joan i Pere donen a Vigatà Blanc la seva filla i germana Maria com a esposa, i li atorguen com a dot cinc-cents sous, que corresponen a la seva llegítima i herència; a la llarga, si no hi ha fills, revertirà als hereus del mas Coll. En aquest cas, també els pares de la núvia actuen conjuntament amb els fills per dotar la noia.

2. En segon lloc, anotem uns capítols d'un hereu, amb heretament fet per la mare, vídua. Ermesenda, vídua de Valentí de Trilla de Salitja (Selva), fa heretament dels drets que tenia sobre el mas Trilla a favor del seu fill Pere. La mare fa constar que li dóna el mas amb tots els milloraments que hi havien fet ella i el seu marit i que en serà senyora —«domina et potentissima», diu el document— mentre visqui, conjuntament amb el fill i la nora; reté vuitanta sous per poder testar. La mare era la usufructuària del mas i hi continuava vivint per voluntat testamentària del difunt marit. Concreta que si hi hagués discòrdia es reservaria la meitat dels béns de per vida. La núvia, Maria, filla del difunt Pere Bohigues, de Sant Dalmai, amb consell de la seva mare i d'altres amics, aporta com a dot set-cents sous i dos llits. El nuvi hi afegeix set-cents sous més. Si ella vol, es podrà tornar a casar sense perdre els drets.¹¹⁰ Hem vist, doncs, un exemple d'aportació igualitària del marit i la dona.

3. Tot seguit veurem una seqüència que correspon a dos capítols de dues generacions d'hereus. Alamanda de Campins, amb consentiment del seu pare i la seva mare, dóna per causa de núpcies al seu promès Ramon de Boada, de Sant Climent d'Amer (Selva), quatre-cents deu sous i dos llits amb les seves robes, que els pares li han donat com a herència i llegítima, perquè els tinguin conjuntament com a marit i muller i passin als fills. Si no tenen fills, els béns quedaran per al qui sobrevisqui dels dos, menys cent sous, que seran per als hereus del mas Campins, i dels llits i la roba ella en farà el que vulgui en testar. Ell li dóna «propter nupcias» quatre-cents deu sous més perquè els tinguin en comú mentre visquin i assegura el retorn del dot amb els béns del mas Boada, menys cent sous que dóna a la seva mare, de manera que ho tingui durant un any després de la mort del marit i visqui al mas i que

110. La falta de concreció del vocabulari referent a les aportacions dotals es manté encara a la darrerria del segle XIII. El document diu: «Dono in dotem et in sponsaliciū popter nupcias septingentos solidos et duo lecta pannorum, ita ut ego et tu eos habeamus et teneamus insimul dum vixerimus, sicut decet virum et uxorem, et post obitum nostrum remaneant infantibus nostris simul genitis et natis»: *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel...*, doc. 326, any 1278.

després recuperi el dot, l'esponsalici i els llits i que li sigui lícit prendre un altre marit. Com veiem, és comú que es faci referència a un possible segon matrimoni just en el moment de firmar capítols encaminats a una primera unió.¹¹¹

4. Trenta anys després, el 1292, Alamanda figura com a vídua de Ramon de Boada i fa heretament, a favor del seu fill Simó, dels seus béns i del dret que té, per l'esponsalici, sobre el mas Boada de Sant Climent d'Amer. Simó els hipoteca per sis-cents sous, import del dot de la seva promesa Guillema, filla de Berenguer de Campmort. La mare viurà amb ells, si no hi ha discòrdia; però si no poden viure plegats, retindrà la meitat de l'usdefruit dels mobles i la meitat del dot, i per millorament tota la coma de Croquella amb els seus esplets, segons el seu marit li va deixar en testament. A la seva mort, tot plegat passarà a l'hereu, menys setanta sous que reté per a ella. No era habitual que es reconeguessin millores per a la dona, si bé, com es constata aquí, en tenim exemples. La promesa de Simó, Guillema, amb voluntat del pare, la mare i l'avi, atorga a Simó, com a dot, sis-cents sous i dos llits amb el parament, dues capes i dues túniques. Simó hi afegeix sis-cents sous més «propter nupcias». Alamanda fa unes petites deixes com a llegítima als altres quatre fills que té.

Observem que sovint era tota la família la que intervenia en els capítols matrimonials, consentia en l'heretament i constituïa l'aixovar o dot de la noia; és a dir, el pare, la mare, els germans i les germanes conjuntament confirmaven la donació.

5. A l'exemple següent veiem com en el mateix moment de casar-se l'hereu s'estableix la llegítima per al seu germà. Pere Rauric es casava i rebia heretament del mas de part de la seva mare, Maria Raurica. Tot seguit, Pere prometia al seu germà, Montagut de Rauric, pagar-li dos-cents sous per la propera festa de Sant Andreu pel que li corresponia de l'herència dels seus pares. Montagut afirmava que restava ben pagat per la fraresca o llegítima que rebia. D'altra part, la núvia, anomenada Maria Teixidora, rebia de la seva mare, en temps de núpcies, i com a part de l'herència i llegítima paterna i materna, quatre-cents sous, que la mare conjuntament amb les dues germanes de la núvia es comprometien a pagar al nuvi en dos terminis. Pere Rauric hi afegeix un escriu de dos-cents sous. Els béns que adquiriran en endavant seran per a ambdós, meitat per meitat. Maria, muller de Pere Rauric, amb consell del seu marit, defineix a la seva mare Guillema tots els drets que tenia sobre l'herència.¹¹²

Capítols matrimonials amb heretament de la pubilla

6. Quan no hi havia fills mascles, i excepcionalment en altres circumstàncies, la filla podia heretar el mas. L'exemple següent correspon als capítols d'una pubilla de Montagut (Garrotxa), Ermessenda Casadellà de Cabirol, que es casa amb Arnau de Vilamajor d'Avall.¹¹³ El pare, Pere de Casadellà, amb consell dels amics, hereta la filla Ermessenda de tot el mas de Casadellà de Cabirol amb els camps de cereals, vinyes, oliveres, arbres diversos, les cases construïdes i per construir i els béns mobles i immobles, salvat el dret dels senyors i els seus drets mentre visqui. Si no poden viure plegats, retindrà en usdefruit la meitat dels béns. Tot seguit, Ermessenda, amb consell del pare, dels amics i dels se-

111. *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, doc. 133, any 1261, i 187, any 1292, respectivament.

112. Segura (1913, doc. xxviii, any 1259). L'elecció de l'hereu, acompanyada de la renúncia dels altres germans, es veu ben clara en un document del 1287: Pere del Terrer i la seva muller Guillema Esforçada, de Sant Esteve de Vinyoles (Pals, Baix Empordà), i els seus fills i filles fan donació dels masos a Pere, fill i germà respectiu, en el moment de casar-se. De passada, convenen casar Maria, germana del nuvi, amb un acord entre dos amics dels pares i dos amics de la nora. Com veiem, la noia no tenia possibilitat d'intervenir en l'elecció de marit; en canvi, ens sorprèn que hi pugui intervenir la cunyada: Vinyoles (2005, p. 98-99).

113. *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, doc. 135, any 1267.

nyors, pren per marit Arnau i li fa donació per núpcies de tot el mas, salvats els drets del pare i dels senyors; després els béns passaran als fills, si en tenen. Si ella morís sense fills, el marit podria quedar-se un any al mas i després rebre cent trenta sous, dues flassades, dos llençols i un capçal, que són béns dotals que ell portava en casar-se; la núvia hi afegia setanta sous en concepte d'esponsalici. Remarquem que en el cas del casament d'una pubilla els capítols s'invertien, de manera que el nuvi aportava un dot i la núvia hi afegia l'esponsalici. La intervenció del senyor feudal es fa visible en aquest document, ja que s'estableix que si Arnau es quedava vidu i marxava del mas només hauria de pagar com a remença quaranta sous. Si no se li retornava el dot i l'esponsalici es podria quedar al mas encara que es tornés a casar, servada la fidelitat al sogre, si encara vivia, i als senyors. Finalment, consta que Arnau de Vilamajor d'Avall, per voluntat del seu germà Guillem i dels altres amics, rebia Ermesenda com a esposa i li oferia com a dot cent trenta sous i les flassades, els llençols i el capçal, béns que passarien als fills. Si morís sense descendència, s'haurien de dividir en tres parts: una per a la seva ànima, l'altra quedaria al mas de Casadellà i la tercera passaria als seus parents.

7. Aparentment sembla que la pubilla tenia els mateixos drets que l'hereu, però no era ben bé així. Hi ha diferències que es veuen sobretot en cas que la pubilla quedi vídua sense fills o amb fills petits, circumstància en què la intervenció dels senyors és sovint decisiva. Besaluna era l'hereva del mas Serradell de Sant Martí de Vilallonga (Camprodon, Ripollès) i va quedar vídua amb un fill petit. Llavors, amb el consell i el consentiment dels seus amics —i interpretem que també hi ha el consell i la intervenció del senyor—, es casa amb Jaume de Cordades, i per causa de núpcies li dona part i societat en el mas i honor de Serradell per tenir-lo ambdós mentre visquin, i un d'ells quan mori l'altre, i que després els succeeixin els fills comuns que puguin tenir. De manera que amb aquest compromís es desposseïa de la primogenitura el fill del primer matrimoni de Besaluna, per bé que es comprometien que estudiés per a capellà i a mantenir-lo fins que pogués viure de la clerecia.¹¹⁴ Aquests capítols matrimonials, firmats l'any 1237, ens presenten una altra clàusula més sorprenent: el marit rebria la tinença del mas si restava vidu sense fills comuns. En aquest cas, es podria tornar a casar i portar la seva segona dona al mas, de manera que un dels infants que tingués d'aquest segon matrimoni el casessin amb un parent o parenta d'ella. Només en cas que tampoc llavors tingués fills, el mas tornaria a les mans d'algun membre de la família Serradell. El nuvi, com era normal en qualsevol home que es casés amb una pubilla, aportava un dot, en aquest cas un camp i cent sous. Si morís ell primer, i no hi hagués fills, el dot seria per a ella, un cop pagats els llegats *pro anima*. Hem detallat aquest document perquè ens permet explicar algunes coses: hi notem un gran interès per assegurar la continuïtat del mas, que sobretot afavoria el senyor; també veiem que la primogenitura no era prioritària, ja que quan convenia es desheretava el fill gran; es fan també evidents uns avantatges importants per a l'home que es casava amb una pubilla, que no eren equivalents a la situació que tenia la dona que es casava amb un hereu.

Uns capítols matrimonials de la petita noblesa

8. Tot seguit anotem uns capítols matrimonials de la petita noblesa de la Catalunya Nova. Com podem veure, no hi ha diferències remarcables en el contingut d'aquests capítols comparats amb els de la pagesia. Ramon de Cervera i la seva dona Comtessa donen a Guillem de Guardiolada la seva filla Marquesa i la doten amb mil morabatins. Ell aporta un esponsalici de cinc-cents morabatins, amb el

114. Golobardes (1973, doc. 29).

castell de Guardiola com a assegurança del retorn de l'esponsalici a la dona. Els béns havien de passar als fills comuns, si en tinguessin, i en cas contrari s'haurien de retornar a les famílies respectives.¹¹⁵

Capítols vilatans i urbans

9. Ens ha semblat interessant el següent exemple que correspon al compromís, sense heretament, d'una parella vilatana de Santa Coloma de Queralt:

Jo, Berenguer Pelegrí, et prenc a tu, Barcelona, com a muller i et faig esponsalici de cent cinquanta sous, que els tinguis sobre tots els meus béns haguts i per haver, amb marit i sense marit, tots els dies de la teva vida, i després que passin als fills per mi i per tu procreats. Si no hi hagués fills, que cent sous passin a qui jo vulgui i que els altres cinquanta els tinguis a les teves voluntats. Tinguem meitat per meitat les compres i adquisicions que puguem fer d'aquí endavant durant la nostra vida.

Després, la noia, que com hem vist es diu Barcelona, signa un compromís semblant:

Jo, Barcelona, et prenc a tu, Berenguer Pelegrí, com a marit i et faig esponsalici de cent sous, que els tinguis sobre tots els meus béns haguts i per haver, tots els dies de la teva vida, i després que passin als fills per mi i per tu procreats, i si no hi hagués fills que els cent sous passin a qui jo vulgui. Tinguem meitat per meitat les compres i adquisicions que puguem fer durant la nostra vida.¹¹⁶

Remarquem que els contractes són diferents dels que trobem en el món rural, tant entre els pagesos com entre els senyors. També remarquem que el fet de compartir els guanys que es facin a partir del casament és força normal al segle XIII i gens habitual després.

10. Els capítols següents corresponen a membres de l'artesanat, no contenen heretament i ens mostren una aportació igualitària per part d'ell i d'ella. Gironí d'Estraball, de Girona, amb consell i voluntat del seu pare, dona com a esponsalici a Beatriu, filla de Guillem Sendred de l'Estany, quatre-cents sous, i ella aporta un dot d'uns altres quatre-cents sous que tindran en comú mentre visquin, com ho han de fer marit i muller. En el testament de Gironí, redactat onze anys després, consta que és blanquer i deixa les eines de l'ofici a un col·lega; Beatriu serà usufructuària per raó de l'esponsalici; la casa passava al fill Bernat, que era menor d'edat, i si morís abans d'arribar a la majoria quedava per a la dona, a la qual demanava que gestionés deutes i béns del negoci de pells.¹¹⁷

No és rar trobar al segle XIII aportacions iguals entre el nuvi i la núvia com hem vist a l'exemple anterior, i també ho trobem entre camperols, no hereus, com ara la donació per noces feta per Ferrer de Cruanyes de Sant Cebrià de Vallalta (Maresme) i la seva futura esposa Elisenda, filla de Cristiana Tria.¹¹⁸ De tota manera, la majoria de capítols que documentem al segle XIII ja ens mostren la tendència que l'aportació nupcial de l'home sigui la meitat que la de la dona, fet que es mantindrà els segles següents.¹¹⁹

115. *Diplomatari d'Alguaire...*, doc. 232, any 1223. Entre molts d'altres podem veure els capítols entre Ramon de Lluçà i Sibilla de Queralt, de l'any 1240: Bofill (1913, p. 707-709).

116. Segura (1913, doc. xxvii, any 1261).

117. *Diplomatari de la vila de Cardona...*, doc. 372, any 1233, i 409, any 1244, respectivament.

118. Pons i Guri (1984, doc. 88, any 1264).

119. Els exemples proliferen: Guillem, filla de Joan Vallès, que es casa amb Pere Cocala, aporta dos-cents vuitanta sous entre diners i béns mobles i ell li fa un escreix de cent quaranta sous: *El manual primer...*, doc. 2165-2166, any 1232. Mascarona de Santa Coloma de Queralt aportava mil sous i l'escreix del seu marit Guillem Vidal era de cinc-cents sous: Segura (1913, doc. xxix, any 1259).

En definitiva, als capítols matrimonials del segle XIII de les zones rurals, tant pel que fa als senyors com als pagesos, es mira de protegir tots els membres de la família: els pares, la mare vídua, els germans i germanes, l'infant orfe, sempre pensant en un futur incert, però procurant que el castell quedi en mans de l'hereu i que el mas no resti mai deshabitat, ni les terres sense conrear, i que la hisenda no es divideixi. Aquestes prioritats afavorien sobretot els senyors, que així continuarien percebent rendes i serveis. A les viles i ciutats no trobem, en general, pactes de convivència amb els pares.

És habitual en els capítols matrimonials d'aquell segle que consti que, un cop casats, els milloraments que es fessin al patrimoni es repartirien a mitges entre els cònjuges, reconeixent, doncs, que tant el marit com la muller contribuïen amb el seu treball a la millora de la hisenda. Aquesta idea desapareix del tot en els capítols dels segles posteriors, en què només es reconeixen possibles millores per part de l'home que es casa amb una pubilla. També podrem comprovar que ambdós, marit i muller, passen a gestionar conjuntament el patrimoni. En canvi, als darrers segles medievals, els béns no s'administren en comú, sinó que el marit gestiona els béns dotals aportats per la dona, i en reté les rendes.

6. CONCUBINATGE I MORAL SEXUAL

Amistançament i fills il·legítims

La vida privada de Jaume I ens mostra la presència al seu costat d'una sèrie de dones que van conviure amb ell al llarg de la seva vida, des de l'adolescència fins a la mort. Algunes li van donar fills, que el rei va reconèixer; amb algunes va voler regularitzar la situació, però els impediments legals només li van permetre conviure-hi de manera irregular o signar-hi contractes de concubinatge. Veurem tot seguit que la vida privada del rei no era una excepció, més o menys permesa atès el seu rang, sinó que el concubinatge estava estès en altres capes de la societat.

Pel que fa a la noblesa de l'època, en trobem molts exemples, que ens apareixen sobretot per mitjà dels fills il·legítims que se citen en el testament del pare. També aquests documents ens parlen sovint d'amistançades o «amigues». Podem dir que el concubinatge o l'amistançament es dona com a forma paral·lela al matrimoni, i que la societat del segle XIII accepta aquest fet normalment. Hi havia burgesos que tenien esclaves que sovint eren concubines dels amos i els donaven fills que en els testaments rebien algun llegat designant-los com a bords, espuris o fills naturals.¹²⁰

Guillem Ramon de Montcada, vescomte de Bearn, en el seu testament deixa l'herència al fill legítim, Guillem, però li demana que tingui cura dels seus quatre germanastres, fills naturals del seu pare:

Mito in manu et in potestate Guillelmo, legitimi filii mei, Berengario, Maimoni, Guillemo et Bernardo, filios meos naturales, rogans affectione ut, Dei amore et mei et fraterne dilectionis vinculo, eis diligit, beneficiat eis in terris et honoribus et in pecunis.

Com a fills il·legítims, no rebien béns del pare com a herència, però, per amor a Déu, per amor a ell i per amor fraternal, demanava a l'hereu que els estimés i compartís els béns amb ells. En canvi, a les dues filles, també il·legítimes, els deixa una quantitat concreta, que com és habitual és major per a la filla gran i menor per a la petita; eren quantitats importants, cinc mil i tres mil sous, respectivament, que servirien per a dotar-les. Tot i la gran quantitat de fills il·legítims, Guillem Ramon era un home

120. Batlle (1980a) hi afegeix el mot *nodrits*, que no sempre té aquest significat, p. 85

casat, ja que disposava que es tornés a la seva muller l'esponsalici, a la vegada que a la mare dels fills il·legítims, la seva amant, a qui anomena Navarra, li feia un llegat de dos mil sous.¹²¹

L'existència de fills il·legítims, la detectem a l'antroponímia, ja que es defineixen algunes persones amb el nom de Bord: el Bord de Cardona i el Bord de Puigfarnet signen com a testimonis d'una venda feta pel vescomte Ramon Folc de Cardona, a la vegada que el Bord d'Odèn era batlle d'aquell lloc. En aquests casos, es devia tractar de fills de nobles, però els fills il·legítims no eren exclusius de la noblesa. L'any 1256, Maria de Font rebia un camp situat al costat del seu mas de Font, a la pujada del castell de Cardona, que limitava amb la terra que fou del Bord de Font, difunt. O sigui, que mentre els hereus legítims heretaven el mas, un camp havia anat a mans d'un fill bord, un cop mort el qual va retornar a la família.¹²² Al testament de Guillem de Torn, ens apareixen diversos fills: l'hereu Berenguer rebia bona part del patrimoni, Bernat heretava una part menor dels béns paternals, Arnau rebia dos-cents sous i, a més, el seu germà gran hauria d'ocupar-se que aprengué de lletra, la filla Guillema rebia del pare una casa i dos-cents sous en metàl·lic, i encara se cita un altre fill, anomenat Bord, que rebria una vinya, una bóta i vestits del pare.¹²³

Podem citar encara aquest fragment d'uns capítols matrimonials:

Jo, Bord d'en Pere Timor, et rebo a tu, Ermessenda Nicolaua, com a esposa legítima i en temps de núpcies et faig esponsalici de dos-cents sous. L'esponsalici i escriu, el tindràs sobre la meitat de tots els meus béns mobles i immobles, presents i futurs, tots els dies de la teva vida amb marit i sense marit i amb fills i sense fills, i a la teva mort sigui per als nostres fills, i si no hi hagués fills els dos-cents sous tornaran als meus pròxims menys cinquanta, amb els quals podràs fer les teves voluntats. I tinguem meitat per meitat totes les compres que d'aquí endavant farem conjuntament cadascú segons la seva voluntat.¹²⁴

Entre els documents curiosos que publicava mossèn Joan Segura fa més de cent anys, n'hi ha alguns que ens donen informació sobre amants i fills il·legítims d'homes que no tenien una posició social rellevant, i que ens apropiarien a conductes que serien més o menys generalitzades: Pere de Concabella, l'any 1273, deixava a la seva amiga Saurina tot el dret que tenia al molí de Pellisser, a més d'una quantitat de blat. Bertran Viver deixava al seu fill natural Pericó tres-cents sous, a la seva filla natural Guillemona setanta sous, a la seva amiga Elisenda Mora vint sous i a la seva muller Guillema cinquanta sous. L'hereva era la seva filla legítima Mascarona.

També trobem legitimacions atorgades pel rei Jaume. Per exemple, legitimava els fills de Guillem de Jaca, que havia estat notari de la ciutat de València, i alhora els confirmava els llegats que els havia fet el seu pare. La legitimació era necessària, ja que els fills il·legítims no podien rebre l'herència paterna i s'havien de buscar fórmules com ara fer donacions en vida, fer deixes per amor a Déu, demanar als germans que se n'ocupessin o altres estratègies per a poder-los heretar.¹²⁵

Si bé amb menys freqüència, també alguna mare ens informa de fills tinguts fora del matrimoni. Una vídua, que havia estat concubina d'un clergue, l'any 1292 feia tots els possibles perquè fossin legítims els fills que havia tingut amb Pere de Muntanyola, prevere, dos nois i dues noies.¹²⁶ Un altre exemple ens l'ofereix Maria de Sala, una pagesa d'Osona, que s'havia casat amb Pere de Pou i havia

121. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus...*, doc. 534.

122. *Diplomatari de la vila de Cardona...*, doc. 367, any 1229, 448, any 1259, 383, any 1237, i 441, any 1256.

123. *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, doc. 67, any 1213.

124. Segura (1913, doc. xxvi, any 1260).

125. ACA, reg. 12, f. 144, any 1263.

126. Per als exemples anteriors, vegeu Segura (1885).

rebut del seu germà (el maig del 1231) el mas de Sala, de Santa Maria de Merlès: li havien de pagar uns diners a terminis i el donant tindria al mas aliment i vestit segons les seves possibilitats. Uns mesos després, el prior de l'Estany establia al fill de Maria, Pere de Sala de Pou, unes cases a la ciutat de Mallorca i ell contractava per dos anys un servent perquè l'acompanyés a l'illa. Pere marxava a Mallorca l'agost del 1231 deixant part dels seus béns a la mare i unes dependències del mas perquè hi pogués viure. Pensem que l'altra part del mas i de les terres devia estar en mans de la seva muller, ja que consta que primer queda garantit el seu esponsalici. El mateix dia, Maria convenia amb el seu fill que tornaria amb ell quan retornés de Mallorca i estarien junts. El document diu: «Maneat tecum insimul [...] et convenio dare ti quartarias annuatim Petro, nutrito tuo et filio meo»,¹²⁷ o sigui que, llegit al peu de la lletra, Maria tenia un fill legítim que era l'hereu, anomenat Pere, i un altre fill, pensem que il·legítim, també anomenat Pere, a qui el germà s'havia compromès a alimentar.¹²⁸

Trobem també les primeres normes per a regular la prostitució. No entrarem ara en el tema, només direm que, concretament a la Ciutat de Mallorca, el rei prohibeix l'any 1247 que prop del monestir de predicadors de Mallorca hi visquin meretrius, i delimita la zona de la prohibició. A més, estableix que les dones que es prostitueixen als homes per diners o forniquen en públic poden ésser acusades per tothom. De fet, ja hi havia ordres perquè fossin expulsades, però no s'havien complert, de manera que les persones que acollissin alguna prostituta a casa seva serien castigades amb una pena de cinquanta sous i la dona seria expulsada.¹²⁹ A Barcelona, trobem la primera regularització d'un bordell l'any 1330.

Dues històries més

Finalment, parlarem de dues persones de la baixa noblesa, un home i una dona.

Guillem de Santa Oliva, membre de la petita noblesa del Penedès, signava testament l'any 1226. Aquest text no tan sols ens permet entrar en la moral sexual d'aquest personatge, que és el tema que estem tractant ara, sinó també en la seva manca d'escrúpols quant als deutes que no pagava i en els abusos comesos sobre els camperols.¹³⁰ Guillem reconeixia tenir molts deutes: devia des d'un pollí o una egua fins als aliments quotidians, blat, vi, petites quantitats a dones senzilles que venien a la plaça; devia el drap que havia comprat per a fer-se una cota i també devia les costures, i a un pellisser de Barcelona li havia de pagar una pell que havia comprat. Reconeixia que no havia pagat res pels sarraïns, homes i dones, petits i grans, que havia comprat en el camp de les galeres. Havia venut lli a una dona, i ella li havia pagat, però ell no li havia lliurat la mercaderia, etcètera. Les injúries i els abusos que reconeixia haver infligit sobre els seus camperols són nombrosos i mana als marmessors que les esmenin.¹³¹

127. *El manual primer...*, doc. 733, 850, 863 i 897-898.

128. Si interpretéssim el mot *nutrito* com a fill il·legítim, ens trobaríem davant d'un cas d'incest; no creiem que es pugui interpretar així.

129. Barreda (2003-2004, doc. 36, any 1247).

130. Ens diu que redacta el testament seguint el consell, entre d'altres, de sant Bernat Calbó: *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, ed. Josep Rius, 1945-1981, vol. III, doc. 1301, any 1226.

131. A Bernat de Na Fresa li havia de tornar seixanta sous que havia rebut d'ell injustament; a un pagès de Santa Oliva li havien de pagar cinquanta sous per una roberia que li havia fet. A una dona d'aquell lloc li havia de tornar tot el que havia rebut d'ella com a penyora. Hi ha moltes citacions de penyores que retenia injustament: «Que donin a la senyora Guillema de Castellvell dues copes d'argent i dos anells amb pedres de maragda.» També retenia béns d'una dona anomenada Celònia, de Berenguer Rovira i de Pere Oller, entre d'altres. Mana que es rebaixin els censos als homes de les pagesies durant tres anys pels mals que els ha causat i esmena altres robatoris que ha fet a una sèrie de camperols, com veurem al final del text.

D'altra banda, el nostre personatge vivia amb una concubina, que es deia Maria, amb la qual havia establert un cert contracte de concubinatge, ja que afirma haver rebut del pare d'ella, Pere Moneider, dotze mil sous, que deixava a ella i als fills que havia tingut d'ella. I afegeix:

De les altres coses i béns meus no puc ni vull donar-los res, ja que no són fills meus legítims, sinó que són «espuris et de damanato coitu procreati», ja que no vaig contraure matrimoni en faç d'Església amb Maria i no hi ha matrimoni de dret entre ella i jo, ja que ella tenia marit legítim, segons jo bé sé i reconec davant de Déu i dels homes.

Però, mogut de pietat, deixa als fills, a parts iguals, porcions de cinc-cents auris perquè els tinguin sobre els rèdits d'Eramprunyà. Deixa com a hereva la filla Saurina, casada amb Guillem de Terrassa, i en substitució d'ella Berenguer, Guillem i Maimó, i insisteix que són fills il·legítims. És un cas interessant en el qual veiem un cavaller amistançat amb una dona casada, però que, igual que si s'hi hagués casat legalment, aportava un dot, que li era retornat en quedar «vídua». Hi devia haver, doncs, un contracte civil consignant la convivència i els drets de la dona i dels fills de la unió, és a dir, un contracte de concubinatge, de manera que el seu fill Guillem parla dels béns que li corresponien pel seu pare i per l'esponsalici de la seva mare Maria.¹³²

Finalment, parlarem d'Agnès de Foixà. Agnès, vídua de Ramon de Gironella, feia testament l'any 1269, abans de professar com a monja al monestir de Sant Daniel de Girona, on ja estava a prova i d'on era priora la seva filla. Feia deixes per la seva ànima i per les ànimes de la seva germana, el seu marit, el seu pare i la seva mare. Feia un llegat per a llibres a dos nebots seus, frares, per tal que reuessin per ella. Agnès estava preocupada per l'abastament d'aliments al monestir: havia fet donacions uns anys abans per a aliments de les monges i les continuava en el seu testament. A més, deixava béns per a vestits de la seva filla Cecília, que era priora de Sant Daniel, i per a pagar les injúries comeses pel seu marit. Manava que els béns mobles i els vestits es venguessin, després de la seva mort, menys els bancs, que quedarien per a la sagristia de Sant Daniel. Fets els llegats, el que quedés dels seus béns havia de ser per als pobres de Jesucrist.¹³³ Agnès va viure la resta de la seva vida al monestir, al costat de la seva filla, a la qual se sentia molt unida. Cecília era una filla il·legítima i desconexem qui n'era el pare.

El 28 d'abril de 1283, les monges de Sant Daniel elegien compromissàries Guillem de Bellestar, sotspriora, Ramona de Cervià i Agnès d'Escala, perquè, junt amb l'abat de Galligants, elegissin abadessa, per mort de Berenguera de Pelegret. El mateix dia les compromissàries i l'abat postularen com a abadessa Cecília de Foixà, que era la priora: «dominam nobilem, providam et discretam, cui gravitas morum, sciencia que competit literarum.» Signen l'elecció la sotspriora i vint-i-una monges. Tot i l'elogi a la figura de Cecília i la unanimitat de l'elecció, el nomenament no es féu immediatament efectiu. Dos mesos després, uns comissionats del bisbe de Girona dispensaven el defecte de naixement il·legítim de Cecília i consentien en l'elecció, ja que d'aquest fet ella no en tenia cap culpa; a més, no hi havia al monestir una altra religiosa que fos més útil i idònia per governar-lo.¹³⁴ Trobem Cecília

132. Es pot seguir la família Santa Oliva als documents 1303, 1343, 1344, 1361 i 1374 del *Cartulario de Sant Cugat*. No podem saber del cert, amb la informació que ens donen aquests documents, si l'hereva Saurina era o no filla legítima.

133. *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel...*, doc. 286, any 1269. Volia que recuperessin el seu dot. Deixava les honors de Quart perquè l'abadessa tingués cura d'ella, i si no ho complia retindria la donació. Reclamava el compliment de la provisió d'aliments que havia disposat.

134. *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel*, doc. 352. El dia 30 de maig de 1292, morta Cecília, postulen com a abadessa la priora Agnès de Soler: doc. 391 i 407, any 1295.

administrant el monestir i regint el patrimoni com una senyora feudal, rebent adscripcions de pagesos i pageses de remença i signant enfranquiments i establiments emfitèutics.

En general, tant el concubinatge com l'existència de fills il·legítims veiem que es tracten amb tota naturalitat.

Moral sexual del clergat

L'Església establia el celibat dels clergues, però de vegades no es complia. El Concili de Lleida del 1219 disposava que els fills dels clergues, haguts de concubina, quedaven privats d'heretar els béns paterns i no podien accedir al sacerdoci, «com a fills espuris, indignes d'obtenir cap benefici i de gaudir del privilegi clerical.»¹³⁵ Les visites pastorals, que trobem des de la primeria del segle XIV, ens mostren clergues concubinaris que rebien amonestacions dels bisbes perquè canviessin de vida, si bé no els apartaven del ministeri ni de les rendes eclesiàstiques. També llavors, els consellers de Barcelona prengueren mesures contra les concubines dels clergues.

Comentarem un document concret que ens aporta molta informació sobre el tema. Es tracta d'un cas particular, o sigui que no en podrem treure conclusions generals, però considero d'interès parlar-ne. És el decret de la reforma de la canònica d'Àger (Noguera) proposada per sant Bernat Calbó, essent abat de Santes Creus, el 1232.¹³⁶ Moltes de les mesures preses anaven encaminades a impedir que les dones entressin a la canònica. Es prohibeix que les dones vagin a treure aigua de la cisterna del claustre: el porter els ha de privar l'entrada, de manera que, el dia que hi entressin dones a buscar aigua, no es podria dir missa a l'església, o es faria amb les portes tancades, en veu baixa i sense presència de laic, o sigui, que es faria com en temps d'entredit. Amb la mateixa finalitat, es manava construir un mur entre la casa del comte i l'església, de manera que les dones de la casa del comte no hi poguessin entrar. A la cuina i al pastador dels canonges no hi podia accedir cap dona, ni podien fer de cuineres o flequeres; el dia que això no fos observat, els canonges no tindrien vi al refectori. D'altres normes es refereixen als hàbits dels canonges: no podien baixar a la vila sense una raó honesta, i encara així ho havien de fer amb permís de l'abat; els qui ho fessin sense permís, l'endemà es quedarien sense vi i serien amonestats en el capítol. Havien d'anar vestits degudament, amb vestit talar i sabata rodona, i no havien de sortir a cavall sense túnica ni amb capes blaves...

Hi ha amonestacions particulars, començant per l'abat Arnau, «qui minus honeste aliquando dixisse, probatus est»: haurà d'estar tres anys els divendres a pa i aigua i els dimecres amb menjars quaresmals, llevat que estigui malalt o que sigui una festa solemne. Rep el mateix càstig, però per cinc anys, Arnau de Sant Just, que té el vici de la incontinença: no el fa sortir de la casa a causa de les guerres que hi ha a la terra. Ramon d'Amargós serà exiliat durant un any a un altre convent. Onofred, que viu de forma incontinent, haurà d'abandonar la dona que té, igual que Arnau de Sió, culpable de molts delictes, no podrà rebre cap benefici de l'església d'Àger...

El detall de les mesures ens apropa força a la vida en una petita vila constituïda a redós del castell canònica, en un lloc aïllat en el qual la comunitat clerical no vivia segons la disciplina eclesiàstica, ni era un exemple de santedat. No portaven els vestits que els identificaven com a clergues, deixaven entrar dones al claustre i a la cuina, no observaven el celibat i alguns tenien públicament concubines, mentre que vivien de les rendes eclesiàstiques.

135. Segura (1885, p. 133).

136. *Diplomatari de Sant Bernat Calbó...*, doc. 23.

Els canonges d'Àger no eren una excepció. També Bernat Calbó, essent bisbe de Vic, va amonestar diversos capellans, com ara Guillem de Viver, prevere de Sant Marçal del Montseny, el qual va prometre que portaria bona conducta moral i deixaria la concubina, «quod neque in domo mea propria vel aliena de ceter teneam concubinam, sub pena amissionis ordinis et sub pena ecclesiastica cc solidos.»¹³⁷

7. CONTRASTOS

L'època de Jaume I ens sembla molt llunyana. De tota manera, algunes de les institucions que es consolidaren llavors i que incidiren en les formes de vida dels homes i les dones del segle XIII tingueren continuïtat pràcticament fins als nostres dies, especialment alguns elements de l'estructura familiar, com ara els capítols matrimonials o el dot femení.

També tingueren rebrots periòdics les violències i els actes d'intransigència. Eren temps violents i tothom tenia armes a casa per defensar-se. Es conqueriren noves terres i les bandositats entre els senyors i les violències feudals contra els camperols sovintejaven. Hem parlat abans de Guillem de Santa Oliva, que robava i extorsionava els pagesos. En testar, manava que els homes de les pagesies i els seus homes propis no paguessin censos durant tres anys, pels nombrosos mals que els havia fet, i que li perdonessin les injúries i forces, ja que havia rebut d'ells més del degut, amb extorsió. Manava que perdonessin als homes de Roda (de Barà) els tres-cents sous que li devien i els dos moltons, per la robaria que els havia fet. A Ferrer de Savola, li havien de donar una túnica, per esmenar la túnica que li havia esquincat, i un porc que els seus homes li van prendre. Tenim, doncs, un bon exemple de la moral feudal: els senyors eren conscients dels abusos, les injustícies i les forces que feien damunt els camperols, però difícilment hi posaven remei en vida; només en sentir propera la mort demanaven que, després del seu traspàs, es paguessin els deutes i s'esmenessin les injúries.¹³⁸

Però també excepcionalment alguns senyors es comprometien a limitar els seus drets. Pere de Queralt i la seva esposa Berenguera de Cervelló reconeixien que els seus avantpassats exigien arbitràriament les prestacions personals als habitants de Santa Coloma, i que això era injust: rebaixaven els censos i limitaven les joves i tragines que havien de fer per ells segons si el pagès tenia un parell de bous, un parell d'egües, un bou o un ase. Es comprometien a alimentar els homes i les bèsties quan fessin les prestacions «ad consuetudinem terre».¹³⁹

L'Església va perseguir els últims càtars. El 1237, eren condemnades a Castellbò (Alt Urgell), pel Tribunal de la Inquisició, un total de setanta-vuit persones, amb una considerable presència femenina. Entre els condemnats hi havia vius i morts. En un procés del 1269, els inquisidors declaraven excomunicats els difunts Arnau de Castellbò i la seva filla Ermessenda, enterrats a la comanda templera de Costoja; deu anys després, l'inquisidor que havia participat en el procés va ser assassinat a Castellbò mateix.¹⁴⁰

El segle XIII es qualifica globalment d'època pròspera, de creixement intern, tot i que hi hagué anys de males collites i bosses de pobresa. Per exemple, un matrimoni s'havia de vendre en un mo-

137. *Diplomatari de Sant Bernat Calvó...*, doc. 124, any 1238. D'altres clergues prometien esmenar la conducta i no tenir pública concubina: *Diplomatari de Sant Bernat Calvó...*, doc. 151, 177 i 190, any 1240.

138. *Cartulario de Sant Cugat...*, doc. 1301, any 1226. Sobre el tema, vegeu Vinyoles (1993-1994).

139. Segura (1913, doc. v, any 1241).

140. També hi hagué altres inquisidors morts violentament i altres persones desenterrades dels llocs sagrats, com ara el senyor de Josa: Baraut (1994-1995, p. 495).

ment de carestia un alou al suburbi de Barcelona per tal de poder obtenir aliments i cobrir les necessitats d'ells i dels seus fills, que eren petits.¹⁴¹

En contrast amb això, trobem formes noves d'espiritualitat, pobresa voluntària i actes de solidaritat amb els pobres que eren recordats a la majoria de testaments. Comencem a trobar deixes per a casar noies. A les ciutats, especialment a Barcelona, també en trobem per a redimir captius. A molts indrets es fan deixes per als hospitals que acollien malalts pobres i per a les almoines que donaven menjar als més necessitats.

Quedaven comunitats mixtes de dones i homes, però sobretot dones laiques, que es «donaven» al servei d'un temple o d'un hospital. El rector de l'església de Santa Maria Savall (Balenyà), per consell i voluntat dels patrons de la dita església, rebia Elisenda, filla de Bernat Julià d'Espina, difunt, com a sòcia, germana i partícep per sempre, tant en el pla espiritual com en el temporal: allà trobarà menjar i vestit, segons les possibilitats de la dita església, i serà com un dels altres germans i germanes, fent-hi residència al servei de Jesucrist i la seva Mare, serà obedient, viurà casta i sense béns propis; un dia a la setmana faran a l'església misses pel seu fill Bernat i per tots els seus parents.¹⁴² Entre d'altres, també Marta de Termenes entrava com a donada a l'hospital de la Magdalena de Montblanc: prometia no abandonar la casa, ni entrar a cap altre orde, ni contraure matrimoni, i acceptava viure segons les normes de la comunitat; fou ben rebuda entre els frares.¹⁴³

Alguna institució religiosa acollia homes i dones, amb la finalitat que hi passessin els darrers anys de la seva vida, aportant unes rendes a la comunitat i rebent allà els aliments, l'estada, les atencions i finalment la sepultura. Ho veiem, per exemple, a Sant Vicenç de Cardona i a Santes Creus, on només acollien homes.¹⁴⁴

Tot i les violències, la servitud, les repressions i les fams periòdiques, podem copsar un aire optimista. La joia de viure que se sentia a l'ambient, la descriu prou bé el trobador Ramon Vidal de Besalú: «Difícilment et trobaràs en lloc tan amagat ni tan solitari, mentre hi hagi poca o molta gent, sense que tot seguit sentis cantar un o altre, o tots ensems, perquè fins i tot els pastors de la muntanya el major plaer que tenen és a cantar.»¹⁴⁵ Trobem summament interessant aquesta afirmació del trobador, que ens mostra la música com una manifestació universal. És magnífic poder pensar que, al segle XIII, els homes i les dones de tots els estaments socials cantaven, sols o en colla.

BIBLIOGRAFIA CONSULTADA

Fonts documentals publicades

ALTURO, Jesús [ed.] (1999). *Diplomatari d'Alguaire i del seu monestir sanjoanista de 1076 a 1244*. Barcelona: Fundació Noguera.

141. Benito (2003-2004), p. 39-62.

142. *Diplomatari de Sant Bernat Calvó...*, doc. 93, any 1236.

143. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus...*, doc. 583, any 1224.

144. *Diplomatari de la vila de Cardona...*, doc. 458, any 1261. L'abat de Sant Vicenç i la comunitat reben Nicolau Guiot de Cervera i la seva muller Ermessenda, filla de Pere Isarn, com a canonges. Nicolau, quan vulgui entrar al monestir, els dos primers anys, pagarà la provisió; Ermessenda rebrà tot seguit la porció íntegra d'aliment i vestit, una renda per Sant Miquel i oli per Sant Vicenç; podrà posseir mentre visqui la casa i l'hort que té a Cardona. Nicolau Guiot figura com a canonge l'any 1269: doc. 485. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus...*, doc. 532, any 1215. Guillem de Montalbà preveia entrar a Santes Creus, i donava al monestir una peça de terra a Tàrrega perquè quan volgués entrar-hi fos acceptat, i si no hi entrava en vida, que quan morís fos sepultat com els monjos: doc. 532, any 1215.

145. Riquer i Comas (1964, p. 120).

- BARREDA, Pere (2003-2004). «Lletres reials llatines de Jaume I (1216-1256)». *Acta Mediaevalia* [Barcelona], núm. 25, p. 605-630.
- BOFARULL, Pròsper de [ed.] (1864-1868). *Colección de documentos inéditos del archivo de la Corona de Aragón*. Vol. VI i IX. Barcelona: Imprenta del Archivo.
- CONSTANS, Lluís J. [ed.] (1987). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. 2. Banyoles: Centre d'Estudis de Banyoles.
- GALERA, Andreu [ed.] (1998). *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- GINEBRA, Rafael [ed.] (1998). *El manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-1233)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- GOLOBARDES, Miquel (1970). *Els remences dins el quadre de la pagesia catalana fins al segle xv*. Vol. II: *Documents*. Figueres: Edicions Biblioteca Palau de Peralada.
- JUNYENT, Eduard [ed.] (1956). *Diplomatari de Sant Bernat Calvó, abat de Santes Creus, bisbe de Vic*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs.
- MARQUÈS, Josep M. [ed.] (1995). *Escriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos. (Monografies Empordaneses; 1)
- [ed.] (1997). *Collecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús E. [ed.] (1934). *Catálogo de documentos del antiguo reino de Valencia*. Madrid: Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos.
- OLIVER, Bienvenido (1876). *Historia del derecho en Cataluña, Mallorca y Valencia: Costumbres de Tortosa*. Madrid: Impr. de M. Ginesta.
- PAPELL, Joan [ed.] (2005). *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- PRUENCA, Esteve [ed.] (1995). *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*. Barcelona: Fundació Noguera.
- RIUS, Josep [ed.] (1945-1981). *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- SEGURA, Joan (1885). *Aplech de documents curiosos i inèdits fahedors per a l'història de les costums de Catalunya*. Barcelona: Jochs Florals de Barcelona.
- (1913). «Repàs d'un manual notarial del temps del rey en Jaume I». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat a Jaume I y la seva època*. Barcelona, p. 300-326.
- SOLDEVILA, Ferran [ed.] (1971). *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta.
- VALLS I TABERNER, Ferran [ed.] (1991). *Diplomatari de Sant Ramon de Penyafort*. Saragossa: Biblioteca Jurídica.

Bibliografia

- ALTISENT, Agustí (1974). *Història de Poblet*. Monestir de Poblet.
- AVELLANES, Julián (1913). «Teresa Gil de Vidaure y Jaime el Conquistador». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat a Jaume I y a la seva època*. Barcelona, p. 790-798.
- BARAUT, Cebrià (1994-1995). «La presència i la repressió del catarisme al bisbat d'Urgell (segles XII-XIII)». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], núm. 12, p. 487-524.
- BATLLE, Carme (1980a). «La mentalitat i les formes de vida dels mercaders catalans medievals». *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña* [Barcelona], núm. XXI, p. 81-94.
- (1980b). «La Seu d'Urgell a la segona meitat del segle XIII segons els testaments». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], núm. 3, p. 369-417.
- (1981). «La família i la casa d'un draper de Barcelona, Burget de Banyeres (primera meitat del segle XIII)». *Acta Mediaevalia* [Barcelona], núm. 2, p. 69-91.
- (1982-1983). «La casa burgesa en la Barcelona del siglo XIII». A: *La societat barcelonina a la baixa edat mitjana*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 9-51.
- (1987). *Assistència als pobres a la Barcelona medieval (segle XIII)*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- (1988). «La casa i els béns de Bernat Durfort a la fi del segle XIII». *Acta Mediaevalia* [Barcelona], núm. 9, p. 9-51.
- (1989). «Els Rubí, una família de cavallers del segle XIII». A: *XXXII Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos*. Vol. I. Rubí: Fundació Museu-Biblioteca de Rubí, p. 111-122.

- BATLLE, Carme; CUADRADA, Coral (1990). «Berenguer de Bonastre, un negociante barcelonés en el norte de África (segunda mitad del siglo XIII)». A: *Sardegna, Mediterraneo e Atlantico tra Medioevo ed età Moderna*. Roma: Deputazione di Storia Patria per la Sardegna, p. 129-150.
- BATLLE, Carme; FUENTE, Isabel de la; FERNÁNDEZ-CUADRENCH, Jordi (1998). «El clergat secular de la Barcelona del Dos-cents segons els seus testaments». *Analecta Sacra Tarraconensia* [Barcelona], núm. 71, p. 77-114.
- BATLLE, Carme; VINYOLES, Teresa (2002). *Mirada a la Barcelona medieval des de les finestres gòtiques*. Barcelona: Dalmau.
- BENITO, Pere (2001). «La formació de la gran tinença pagesa i la gènesi del mas com a estructura senyorial (segles XII-XIII)». A: FERRER, M. Teresa [et al.]. *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segle IX-XVIII)*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 103-124.
- (2003-2004). «*Et hoc facimus propter necessitatem famis*. Possibilitats de les fonts documentals catalanes per a l'estudi de les crisis alimentàries dels segles X-XIII». *Acta Mediaevalia* [Barcelona], núm. 25, p. 3-62.
- BENSCH, Stephen P. (2000). *Barcelona i els seus dirigents, 1096-1291*. Barcelona: Proa.
- BOFILL, Pere (1913). «El castell de Gurb y la família Gurb en el segle XIII». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat a Jaume I y a la seva època*. Barcelona, p. 695-743.
- BOLÒS, Jordi (1995). *El mas, el pagès i el senyor*. Barcelona: Curial.
- (1998). «Els pobles de Catalunya a l'Edat Mitjana. Aportació a l'estudi de la morfogènesi dels llocs de poblament». A: BOLÒS, Jordi; BUSQUETA, Joan. *Territori i societat a l'edat mitjana*. Vol. 2. Lleida: Universitat de Lleida, p. 69-138.
- DOMINGO, Dolors (2007). *A la recerca d'Aurembiaix d'Urgell*. Lleida: Universitat de Lleida.
- DUBY, George; ARIES, Philippe (1989). *Historia de la vida privada: De la Europa feudal al Renacimiento*. Madrid: Taurus.
- FARIAS, Víctor; MARTÍ, Ramon; CATAFAU, Aymat (2007). *Les sagreres a la Catalunya medieval*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.
- GRIERA, Antoni (1974). *La casa catalana*. Barcelona: Polígrafa.
- GUDIOL, Josep (1913). «La vaixella de fusta durant el segle XIII». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat a Jaume I y a la seva època*. Barcelona, p. 744-750.
- LALINDE ABADÍA, Jesús (1963). «Los pactos matrimoniales catalanes». *Anuario de Historia del Derecho Español* [Madrid], núm. XXXIII, p. 209-266.
- LLADONOSA, Josep (1967). *Arnau de Solsona, un mercader lleidatà a Tunis*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- MIRET I SANS, Joaquim (2004). *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [Reedició]
- OLLICH, Imma (2002-2003). «Arqueologia i vida quotidiana a l'època medieval. L'excavació i interpretació d'una casa del segle XIII al jaciment de l'Esquerda». *Acta Mediaevalia* [Barcelona], núm. 23/24, p. 145-165.
- PONS I GURI, Josep Maria (1984). *Inventari dels pergamins de l'arxiu històric «Fidel Fita» d'Arenys de Mar*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- PUIG I CADAFAALCH, Josep. «La casa catalana». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat a Jaume I y a la seva època*. Barcelona, p. 1041-1060.
- RIERA, Antoni (1997). *Senyors, monjos i pagesos: alimentació i identitat social als segles XII i XIII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- RIQUER, Martí de (1956). «La leyenda de la infanta doña Sancha hija de don Jaime el Conquistador». A: *Homenaje a J. M. Millàs-Vallcrosa*. Vol. II. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 229-241.
- RIQUER, Martí de; COMAS, Antoni (1964). *Història de la literatura catalana*. Vol. 1. Barcelona: Ariel.
- RIU, Manuel (1993). «Algunos modelos de población dispersa y agrupada en la Cataluña medieval». *Boletín de Arqueología Medieval* [Madrid], núm. 7, p. 89-93.
- (2001). «Aspectes històrics i arqueològics del mas». A: FERRER I MALLOL, M. Teresa [et al.]. *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII)*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 19-48.
- 2003-2004. «Documents dels segles XII al XV dels masos, castell i parròquia de Santa Maria de Balsareny (Bages)». *Acta Mediaevalia* [Barcelona], núm. 25, p. 95-103.
- ROCA, Maria Carme (2008). *Les dones de Jaume I*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres.

- RUMBAU, Montserrat (1996). *Com érem fa 700 anys*. Barcelona: Tibidabo.
- SALRACH, Josep Maria (1997). «Mas prefeudal i mas feudal». A: BOLÒS, Jordi; BUSQUETA, Joan. *Territori i societat a l'edat mitjana*. Vol. 1. Lleida: Universitat de Lleida, p. 13-40.
- SERRA, Assumpta (1995). «Producció i consum alimentari en la Catalunya Central». A: *Primer Col·loqui d'Història de l'alimentació a la Corona d'Aragó*. Vol. 2. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 15-33.
- SOLER I PALET, Josep (1913). «Un aspecte de la vida privada de Jaume I». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat a Jaume I y a la seva època*, Barcelona, p. 536-579.
- TO, Lluís (1997). *Família i hereu a la Catalunya Nord-Oriental (segles x-xii)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- VILA, Marc-Aureli (1986). *Tortosa al segle XIII: Vida i costums dels tortosins*. Barcelona: El Llamp.
- VINYOLES, Teresa (1993-1994). «Deutes, torts i injúries d'una comtessa de Pallars. Reflexions sobre la mentalitat feudal». *Acta Mediaevalia* [Barcelona], núm. 14-15, p. 175-192.
- (1998). «Festes i alegries medievals». *Revista d'Etnografia de Catalunya* [Barcelona], núm. 13, p. 42-61.
- (2005). *Història de les dones a la Catalunya medieval*. Vic: Eumo; Lleida: Pagès.